

Goddelijk gesteente

Godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk

Christian Kicken

Goddelijk gesteente

Godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk

C. J. Kicken

s4356209

Bachelorscriptie 2016-2017

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur

Radboud Universiteit Nijmegen

Begeleider: dr. S.T.A.M. Mols

Radboud Universiteit Nijmegen

Radboud Universiteit Nijmegen

Ταῦτ' ἐγὼ μὲν ἐπὶ πολὺ εἰστήκειν ὀρῶν καὶ θαυμάζων καὶ ἀπορῶν καὶ
ἀγανακτῶν· Κελτὸς δέ τις παρεστῶς οὐκ ἀπαίδευτος τὰ ἡμέτερα, ὡς ἔδειξεν
ἀκριβῶς Ἑλλάδα φωνὴν ἀφιεῖς, φιλόσοφος, οἶμαι, τὰ ἐπιχώρια, Ἐγὼ σοι, ἔφη, ὦ
ξένε, λύσω τῆς γραφῆς τὸ αἵνιγμα· πάνυ γὰρ ταραττομένῳ ἔοικας πρὸς αὐτήν.

“Ik stond er gedurende een lange tijd, kijkend, bewonderend, twijfelend en geïrriteerd: een
of andere Kelt, niet onbeschaafd wat betreft onze manieren, die ernaast stond, toen hij
scherpzinnig z'n Griekse tong liet gaan, en op de hoogte, meen ik, van de lokale gebruiken
toonde mij toen: “Ik zal voor jou”, zei hij, “o vreemdeling, het raadsel van de schildering
verklaren: want jij lijkt hier zelf erg over in de war te zijn.”

- Loukianos van Samosata, *Herakles* 4

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Inleiding.....	4
Hoofdstuk 1. De godin van Coriovallum	
1.1 De vondst.....	6
1.2 Beeldbeschrijving.....	7
1.3 Interpretatie	8
1.4 De vindplaats	11
1.5 Syncretisme	13
Hoofdstuk 2 Godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk	
2.1 Literaire bronnen uit de oudheid en de vroege middeleeuwen	17
2.2 Epigrafische bronnen uit de oudheid.....	22
2.3 Godinnen in steen, terracotta en brons	26
Hoofdstuk 3. Afbeeldingen van godinnen uit het noorden van het Romeinse Rijk	
3.1 Limburg.....	29
3.2 Tronende Minerva in Nederland.....	31
3.3 Minerva buiten Nederland.....	31
3.4 Andere tronende godinnen	33
3.5 Synthese.....	34
Samenvatting en conclusie.....	35
Bibliografie	37
Verantwoording van de afbeeldingen	42
Lijst met afkortingen.....	43
Appendix I: Vondstmateriaal van de opgraving 'In het Doodleger' in 1877 onder leiding van Jozef Habets.....	44
Lijst met afbeeldingen.....	45

Voorwoord

In de tentoonstelling “Schatten van Heerlen” in het Thermenmuseum te Heerlen in het najaar van 2015 stond een beeld van een tronende figuur uit zandsteen opgesteld, een levenloze getuige van het Romeinse verleden van de Zuid-Limburgse stad. In een gesprek vertelde Karen Jeneson, conservator van het Thermenmuseum, mij dat de interpretatie van het beeld nog steeds een van de vele raadselen rondom Coriovallum oftewel Romeins Heerlen is en ze stelde voor om dit beeld als uitgangspunt van mijn bachelorscriptie te nemen. Zelf was ze erg benieuwd of er een verrassend resultaat uit mijn onderzoek zou komen, aangezien er volgens haar betrekkelijk weinig onderzoek is gedaan naar godinnen en godinnenbeelden in het noorden van het Romeinse Rijk. Inheems-Romeinse religies in het Romeinse Rijk zijn bovendien een veel bediscussieerd onderwerp, Provinciaal-Romeins beeldhouwwerk blijkt nog steeds een bijzonder specialisme te zijn en de archeologie van Romeins Zuid-Limburg bevat als onderwerp mijns inziens veel verouderde gegevens en literatuur.

Verder wil ik iedereen bedanken die mij in het afgelopen jaar hebben gesteund en geholpen bij dit onderzoek: mijn familie, vrienden, docenten, medestudenten, kennissen en collega's. Zonder jullie was mij dit nooit gelukt. Er zijn nog een aantal personen die ik in het bijzonder wil bedanken: mijn begeleider Stephan Mols, Karen Jeneson van het Thermenmuseum, mijn tweede begeleider Louis Swinkels, Jesse Kirschner van OpenPlus, Jim Pepels, Hilde Vanneste, Rens de Hond, Nathalie Mantel, Tiny Kicken, Sjef Born, Lucas Verlinden en Philippe Debeerst.

Inleiding

In 1877 kwam er bij opgravingen in het centrum van de Zuid-Limburgse stad Heerlen een zandstenen beeld tevoorschijn, een godinnenbeeld. Dit Heerlens godinnenbeeld zou in de daaropvolgende jaren vaak van eigenaar gaan wisselen. Hoewel het de bedoeling was dat het beeld met andere Romeinse vondsten in de gemeentecollectie terecht zou komen, werd het na de ontdekking gestolen en kwam in particulier bezit terecht. In 1877 werd Jos Slenters, op dat moment kapelaan te Heerlen, door de eigenaar gemachtigd om namens hem of haar te spreken en in 1879 poogde hij tweemaal om het beeld te verkopen aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. In 1880, nadat Slenters pastoor in Holset (Limburg) was geworden, probeerde hij nogmaals zonder succes namens de eigenaar het beeld aan het RMO te verkopen. Vanaf 1883 bevond het beeld zich in Holset, aangezien het daar in het bezit was gekomen van het kerkbestuur. Dat had een andere verkooptactiek: het beeld zou gedoneerd worden aan het RMO, mits het museum een financiële bijdrage zou leveren aan de herstelwerkzaamheden aan de kerk. Uiteindelijk werd het in 1887, tien jaar na de ontdekking, aan het RMO “verkocht”.¹ Hoewel het waarschijnlijk nog enkele keren uitgeleend is, staat het vanaf 2015 na 133 jaar weer voor een lange tijd in zijn thuisstad Heerlen. Iemand met enige kennis van de Romeinse beeldhouwkunst en Romeinse godenbeelden zou dit beeld echter niet meteen in de Romeinse tijd plaatsen: de Heerlense godin heeft een vrij plomp uiterlijk en door beschadigingen is niet meteen te herkennen om welke godin uit de Romeinse godenwereld het hier gaat. Dat komt waarschijnlijk omdat het zowel inheemse (Keltische en Germaanse) als Romeinse karakteristieken heeft, zoals eerdere onderzoekers al hebben opgemerkt. Daarom wordt het beeld geanalyseerd tegen de achtergrond van de verering van godinnen in het noorden van West-Europa vóór en na de komst van de Romeinen. Om hiervan een idee te geven hanteer ik een interdisciplinaire aanpak, waarin verschillende soorten (antieke) bronnen worden gecombineerd.

De hoofdvraag van mijn onderzoek is: “Met welke godin kan het godinnenbeeld uit Heerlen geïdentificeerd worden en zijn er in de iconografie en iconologie van de godin overeenkomsten te vinden met andere godinnenbeelden uit het noorden van het Romeinse Rijk, met name Gallia Belgica en Germania Inferior?”. Deelvragen van mijn onderzoek zijn: “Wat is de relatie van de Heerlense godin tot de archeologische context?”, “Wat was de heersende iconografie van de godin in het Romeinse Rijk?”, “Waarin verschilt de iconografie van de Heerlense godin met de heersende iconografie van de godin in het Romeinse Rijk?”, “Hoe worden pre-Romeinse en Romeinse godinnen in het noorden van West-Europa beschouwd in de antieke literatuur en wat zegt dit over de Heerlense godin?” en “Wat voor soort beeld is dit en waar komt dit soort beelden in Gallia Belgica en Germania Inferior voor?”.

Mijn bachelorscriptie zal de archeologische context van het Heerlens godinnenbeeld behandelen en vervolgens de figuur van het beeld kunsthistorisch analyseren volgens de methode van de kunsthistoricus Erwin Panofsky. Daarna wordt niet alleen de antieke literatuur over godinnen in het pre-Romeinse en Romeinse West-Europa besproken, maar zullen ook epigrafische en archeologische bronnen over godinnenverering aan bod komen. Tenslotte zal er aandacht worden besteed aan andere godinnenbeelden uit het noorden van het Romeinse Rijk om overeenkomsten en verschillen te verduidelijken.

Om het Heerlens beeld optimaal te kunnen bestuderen, zal het gebruik van 3D-scans een belangrijk onderdeel zijn van het onderzoek. Er zal gebruik worden gemaakt van 3D-scans van twee verschillende godinnenbeelden, namelijk het godinnenbeeld uit Heerlen en het godinnenbeeld uit Bunde (Limburg). De ene scan is gemaakt met de techniek van

¹ Jamar 1987, 17-21.

Structured Light Scanning (laserscanning) en de andere is gemaakt met de techniek van de fotogrammetrie.

De antieke literatuur die wordt gebruikt komt grotendeels uit de driedelige reeks van de Oostenrijkse wetenschapper Andreas Hofeneder genaamd *Die Religion der Kelten in den Antiken literarischen Zeugnissen* (2005-2011). De andere afbeeldingen van Romeinse, Gallo-Romeinse en Germaans-Romeinse godinnen komen uit het huidige Nederland, België, Duitsland en Groot-Brittannië, maar er zal vooral een focus liggen op afbeeldingen uit de Romeinse provincies Germania Inferior en Gallia Belgica. Wanneer ik deze afbeeldingen meeneem in mijn onderzoek, hoop ik mijn interpretatie van het Heerlens godinnenbeeld te kunnen nuanceren of parallellen te kunnen gebruiken ter ondersteuning van mijn interpretatie.

Ik wil van tevoren expliciet vermelden dat ik in deze scriptie voor de inheemse (of pre-Romeinse) bewoners van het noorden van antiek West-Europa de benaming 'Kelten', 'Keltisch', 'Germanen' en 'Germaans' zal gebruiken. 'Kelten' is een benaming die is overgeleverd door de Grieken. Volgens Gaius Julius Caesar is het de benaming die dit volk zelf zou hebben gebruikt, maar het is bovendien de benaming die tegenwoordig steeds vaker wordt gebruikt. Daarnaast bestaat er voor dit volk een Latijnse benaming, namelijk *Galli* ("Galliërs"). In Provinciaal-Romeins onderzoek wordt tegenwoordig bij de culturele menging van Kelten en Romeinen nog gesproken van de 'Gallo-Romeinen' en ik zal voor deze groep het bijvoeglijk naamwoord 'Gallo-Romeins' gebruiken. Wanneer het een culturele menging van de Germanen en Romeinen betreft, zal ik het bijvoeglijke naamwoord 'Germaans-Romeins' gebruiken. Wanneer het niet duidelijk is of iets specifiek gemengd Keltisch of Germaans met Romeins is, zal ik het bijvoeglijk naamwoord 'inheems-Romeins' gebruiken.

De godin van Coriovallum

1.1 De vondst

In april 1877 vond er op verzoek van kapelaan Jos Slenters in de stad Heerlen op de plek ‘In het Doodleger’, bij de huidige kruising van de Geleenstraat en de Raadhuisstraat (afb. 1), een opgraving plaats onder leiding van Jozef Habets, een Zuid-Limburgse priester, archivaris en (amateur-)archeoloog. Daar vond Habets niet alleen Romeins muurwerk van Kunrader kalksteen, maar ook een Romeins beeld (afb. 4-9) en andere Romeinse vondsten (app. 1). Helaas is dit opgravingsmateriaal grotendeels niet meer terug te vinden, aangezien het hoogstwaarschijnlijk door individuen tijdens en na de opgraving is meegenomen.² Er is mogelijk wel een fragment van *terra sigillata* van die opgraving uit Heerlen bekend met de stempel MIIDIV/ van de pottenbakker Medius, wiens werkplaats in Oost-Gallië in de tweede helft van de tweede eeuw n. Chr. valt te dateren.³

De meest interessante vondst voor Habets was “*une statuette romaine d’une forme peu commune*”, “een Romeins beeldje van een ongebruikelijke vorm”, waar hij uitvoerig op ingaat. Habets ging er zelf van uit dat het hier om een beeld van een mannelijke figuur ging. Hoewel hij al dacht dat het een godheid kon zijn, kon hij deze niet identificeren met een specifieke Romeinse god. Hij zocht de interpretatie daarom bij de Germaanse mythologie en dacht dat het hier ging om een onbekende hoofdgod van de Sunuci, een Germaanse stam die volgens Habets Coriovallum als hoofdnederzetting had in de Romeinse tijd; hij noemde zelfs de mogelijkheid dat het beeld de hoofdgod van deze stam voorstelde. Habets was de eerste die dacht dat Heerlen de Romeinse stad Coriovallum moet zijn geweest.⁴

Rond 1887, het jaar van aankoop door het RMO, dacht men nog steeds dat het om een mannenfiguur ging, aangezien het in een jaarverslag van het RMO bij “Germaanse Oudheden” omschreven stond als “Een zandsteen beeld van eenen baardlozen man op eenen zetel met rugleuning gezeten.”⁵ Die interpretatie bleef bij het RMO lang hangen, aangezien het in de catalogus van het museum uit 1908 werd herhaald.⁶ Eveneens staat het beeld als mannenfiguur vermeld bij de vondstbeschrijvingen van de opgraving in 1877 door A.W. Byvanck in het derde deel van zijn *Excerpta Romana* uit 1947.⁷ In 1955 werd het beeld voor het eerst door Leo van Hommerich, de stadsarchivaris en oudhedenconservator van Heerlen, geïnterpreteerd als een (moeder)godin.⁸ Van Hommerich bleek op dat moment echter niet voldoende onderzoek gedaan te hebben naar de *status quaestionis* van het beeld: hij dacht dat Jozef Habets het al had geïnterpreteerd als een moedergodin en Van Hommerich wist zelf niet waar het beeld zich toentertijd bevond. In 1964 maakte Van Hommerich een verslag van alle Heerlense oudheden bij het RMO, waarbij hij de omschrijving “zittende mannenfiguur” herhaalde; de naam Minerva vermeldde hij er

² Aangezien het godinnenbeeld zelf in particulier bezit is terechtgekomen, kan het kleinere materiaal ook wellicht ontvreemd of weggegooid zijn.

³ TM, inv. nr. 01026; Hartley & Dickinson 2010, 61-62. Aangezien het exacte opgravingsjaar en de opgravingslocatie in Heerlen van deze scherf niet bekend is, is de kans groot dat het hier om de MIIDIVS-stempel van Habets gaat (Bron: correspondentie met Karen Jeneson).

⁴ Habets 1881, 155.

⁵ Jamar 1987, 17.

⁶ Holwerda 1908, 223, nr. 39.

⁷ Byvanck 1947, 28.

⁸ Van Hommerich 1955, 57.

merkwaardig genoeg in hoofdletters bij.⁹ In 1969 schreef Van Hommerich weer over het beeldje, nu geïnterpreteerd als Minerva, dat volgens de Haagse archivaris en historicus Herman Hardenberg “in verbinding gebracht kan worden met de lokale intensieve pottenbakkersnijverheid, als godin van het handwerk.”¹⁰ Later in dat jaar noemde Van Hommerich het beeld opnieuw als een van de objecten van de tentoonstelling “Goden en heiligen in Limburg” in het Gemeentemuseum van Heerlen in dat jaar. In 1986 werd het beeld door de Nederlandse classicus en archeoloog Piet Stuart opnieuw op uitgebreide wijze bestudeerd. Hoewel Stuart impliceerde dat ook hij licht twijfelde aan het geslacht van de figuur, leek hij er toch van overtuigd te zijn dat het een godin met weinig Romeinse kenmerken voorstelde. Het ronde object was volgens hem een schild met een handgreep aan de platte zijde en een schildknop met een gezicht in het midden van de bolle zijde. Volgens hem moest de figuur in zijn linkerhand een lans hebben gehad. Hoewel de attributen naar Minerva wezen, was Stuart niet helemaal zeker: “Het schild en de lans maken de interpretatie duidelijker. Het zijn de attributen van de godin Minerva. Het kan echter zijn dat een plaatselijke, inheemse godheid bedoeld is en dat de Romeinse attributen slechts ter verfraaiing van haar identiteit zijn toegevoegd.”¹¹ In 2015 werd het beeld door Karen Jeneson bestudeerd, waarbij zij dezelfde kenmerken als Stuart noemde en ook een Minerva in het beeld herkende.¹² Hoewel zij onterecht stelde dat Romeinen hun godinnen niet zittend afbeeldden,¹³ verbond zij het beeld aan zittende vrouwenfiguren uit Germania Inferior, zoals de *matronae* die op verscheidene locaties tussen Xanten en Trier zijn gevonden, of Nehalennia, een inheems-Romeinse godin die veelvuldig op afbeeldingen in Zeeland is gevonden. Jeneson was van mening dat de Heerlense godin een kruising tussen Minerva en een *matrona* kon zijn.¹⁴

1.2 Beeldbeschrijving

Het Heerlens beeld is in afmeting maximaal 43,5 cm hoog, 24 cm breed en 24,5 cm diep. Het is gemaakt van Nievelsteiner zandsteen, een grof type zandsteen van een zuiver witgele kleur uit het Mioceen dat al sinds de Romeinse tijd wordt gewonnen in een groeve bij het voormalige Duitse gehucht Nivelstein bij de Duitse gemeente Herzogenrath, net over de grens bij Kerkrade (afb. 3).¹⁵ Op de linker zijkant van het beeld staan onderaan in inkt de letters “H.SI”¹⁶, het inventarisenmerk van het beeld in de collectie van het RMO. Het object is lichtbruin verkleurd en er zijn duidelijk beschadigingen te zien. Het beeld stelt een figuur op een eenvoudige zetel voor. Op de hals van de figuur zijn sporen van moderne restauratie te zien en dit komt overeen met de vondstbeschrijving van Habets.¹⁷

De zittende figuur heeft een statische houding en is niet direct als man of vrouw te herkennen. De figuur draagt een lang kleed met veel dikke plooien, dat het lichaam van de hals tot aan de voeten bedekt. Een groot deel van de onderkant van het kleed valt samen tussen de benen van de figuur. Het onderdeel van het kleed op het bovenlichaam lijkt een

⁹ Van Hommerich 1964, 147.

¹⁰ Van Hommerich 1969, 43.

¹¹ Stuart 1986, 42.

¹² Catalogus “Schatten van Heerlen” (TM), 15-16.

¹³ Denk bijvoorbeeld aan de *Dea Barberini* of het tronende Minervabeeld van de Via Marmorata (Rome) in het Palazzo Massimo alle Terme te Rome.

¹⁴ Catalogus “Schatten van Heerlen” (TM), 15-16.

¹⁵ Bosch 1989, 218. In het Duits spreekt men van Nivelstein, maar in het Nederlands wordt het Nievelstein genoemd.

¹⁶ Waarschijnlijk staat dit voor “Heerlen, Slenters”.

¹⁷ Habets 1881, 155.

kruisvorm af te beelden. De verticale lijn van het kruis kan geen plooï zijn, aangezien er op deze band geen schuine inkervingen zijn aangebracht zoals op de rest van de plooïen. Het hoofd wordt bedekt door een sluier die langs het hoofd loopt en de rechterarm bedekt tot aan de rechterhand. Op de leuning links van de figuur liggen ook nog twee delen van de sluier. De figuur heeft een hoog krullend kapsel in de vorm van een serie eivormen en een zeer eenvoudig gezicht met amandelvormige ogen. De neus moet door verwerking verdwenen zijn, de mond is als een eenvoudige glimlach afgebeeld en er zijn geen oren te zien. Aan de linkerkant van het hoofd bevindt zich een uitstulping. De linkerarm van de figuur is afgebroken en de rechterarm rust op een armleuning. De voeten van de figuur zijn zonder tenen afgebeeld en moeten dus geschoeid zijn.

De linkerzijde van de plaat waarop de voeten rusten is vlak, de rechterzijde van de plaat bevat inkepingen. De zetel is een min of meer symmetrische troon, bestaande uit een massieve, hoge rugleuning, twee lage armleuningen, een zitplateau en een massieve plaat voor de voeten. De armleuningen zijn verschillend in hoogte: de linkerleuning is hoger dan de rechter-. De achterzijde van de rugleuning heeft een rechthoekige vorm met achter het hoofd van de figuur een kleine, halfronde verhoging die sterk is verweerd. De achterzijde van de rugleuning en de buitenzijden van de armleuningen zijn gedecoreerd. De decoratie op de achterzijde van de rugleuning bestaat in het onderste tweederde deel uit een vierkant kader met in het centrum een cirkel van waaruit vier banen diagonaal naar de hoeken van het kader lopen zoals bij een Andreaskruis. Boven deze decoratie bevindt zich een gelijkbenige driehoek, waarin twee gespiegelde figuren zijn afgebeeld. De decoratie op beide massieve armleuningen bestaat grotendeels uit een vierkant waarin een reliëfvoorstelling is verwerkt, die erg lijkt op de vormen binnen de gelijkbenige driehoek op de rugleuning. Beide armleuningen lopen horizontaal en zijn aan de buitenzijde geprofileerd door middel van twee horizontale lijnen en twee verticale randen die verdeeld zijn in drie kleine blokken waartussen twee grote blokken zitten. De profilering aan de verticale rechterrands aan linkerkant van de figuur is niet meer te zien door ernstige beschadiging. De zijkant van de bovenste helft van de rugleuning aan de linkerkant van de figuur bevat nog een profilering in drie regels.

De opbouw van de troon lijkt symmetrisch bedoeld te zijn, waardoor er aan de troon vier randen met beschadigingen te constateren zijn: de rand bij de rechterschouder, de bovenkant van de rugleuning achter de rechterschouder van de figuur, een klein deel van de bovenkant achter de linkerschouder van de figuur en een groot deel van de rechter onderkant achter de linkerzijde van de figuur.

De rechterhand van de figuur rust op een rond voorwerp met een bolle en een vlakke zijde. De bolle zijde toont drie concentrische cirkels, waarbij de middelste cirkel het grootste oppervlak heeft en de binnenste cirkel een voorstelling in reliëf vertoont. De vlakke zijde van het ronde voorwerp heeft in het midden twee inkepingen, waartussen een vlinderdasachtige vorm zit.

1.3 Interpretatie

De figuur stelt een zittende vrouw voor, aangezien deze een lang kleed, een sluier en een hoog kapsel heeft. De vondstbeschrijving van het beeld en de vondstlocatie ervan in het (Romeinse) centrum van de stad Heerlen wijzen er op dat het beeld in de Romeinse tijd gedateerd moet worden. De kleding van de vrouw bestaat uit een *tunica* met korte mouwen en een sluier die het meest lijkt op een *ricinium*. Op de *tunica* staat op ongeveer de hoogte van het borstbeen een horizontale band afgebeeld, die samen met een verticale band in het midden van de *tunica* een kruis lijkt te vormen. Door verwerking in het midden van het beeld is echter onduidelijk of de verticale band een kruis moet vormen of slechts een plooï is van

de *tunica*. Er zijn uit de Romeinse tijd afbeeldingen bekend van staande mannen *capite velato*, “met het hoofd bedekt” met een sluier, maar dit gebeurde bij mannen alleen voor religieuze handelingen en dit komt niet overeen met de houding van het Heerlens beeld. De afgebroken linkerarm heeft hoogstwaarschijnlijk uitgestrekt omhoog gestaan, aangezien er bovenop de linker bovenarm en elleboog en bij de uitstulping aan de linkerkant van het hoofd verweerde breukvlakken te zien zijn, waar de arm mogelijk was vastgehecht. Er zat daarom in de originele staat waarschijnlijk een steunverbinding tussen het hoofd en de linker onderarm. Aangezien het uiteinde van een mouw bij de linker bovenarm te zien is, moet de linkerarm grotendeels onbedekt zijn geweest. De rechterarm van de vrouw is wel bedekt met de sluier en de rechterhand ligt op een rond object. Hoewel er bij de rechterhand door verwerking niet meer te zien is of er ooit vingers waren uitgebeeld, zijn er bij de voeten geen tenen te zien en door de puntige vorm van de voet lijken ze geschoeid te zijn.

De troon bevat één groot vlak op de achterkant van de rugleuning dat met een eenvoudig geometrisch patroon is versierd, één driehoekig vlak bovenaan de achterkant van de rugleuning met reliëf en twee vlakken op de armleuningen die versierd zijn met reliëf. De eenvoudige decoratie die de achterkant van de rugleuning grotendeels versiert, lijkt een cirkel te impliceren, maar kan daarentegen ook een geïmproviseerde creatie van de beeldhouwer zijn. De cirkel doet denken aan cirkelvormige decoraties op de achterkant van Jupiterbeelden, die als *globus* (wereldbol), een symbool van universele macht, geïnterpreteerd kunnen worden.¹⁸ De driehoek op de achterkant van de rugleuning is ingevuld met twee symmetrische, omlaag gerichte acanthusbladeren. De figuren in reliëf op de armleuningen stellen ook twee vereenvoudigde acanthusbladeren voor. De bovenkant van de rugleuning is beschadigd, maar er valt nog een verhoging in het midden te zien. Aangezien er godinnenbeelden zijn gevonden met een halfronde verhoging van de rugleuning achter het hoofd, zoals het godinnenbeeld van Fort Krayenhoff in Nijmegen (afb. 29),¹⁹ is het aannemelijk dat bovenop de rugleuning van dit beeld ook een dergelijke vorm heeft gezeten.

Het beeld is van een lage artistieke kwaliteit: de figuur klopt anatomisch niet, de asymmetrie van de troon lijkt te zijn ontstaan door een inschattingsfout van de beeldhouwer, de decoratiefiguren zijn onduidelijk afgebeeld en het geheel laat in vergelijking met andere beeldhouwwerken uit het noorden van het Romeinse Rijk weinig vakmanschap zien. Aangezien de Nievelsteiner zandsteen op ongeveer 7 km afstand van Coriovallum werd gedolven, ligt het voor de hand dat het beeld in of dichtbij Coriovallum gemaakt is.

De houding van de figuur, het ronde object, de troon en de troondecoratie wijzen niet op een voorstelling van een menselijk of sterfelijk persoon. Als we gaan kijken naar vergelijkbaar beeldhouwwerk uit de Romeinse tijd, valt het Heerlens beeld in de categorie van goden- en godinnenbeelden: er wordt een zittende figuur afgebeeld op een versierde troon, zoals bij de bekende Jupiterbeelden uit het noorden van het Romeinse Rijk of de bekende godinnenbeelden van de mogelijk inheems-Romeinse godin Nehalennia uit Zeeland. De figuur van het Heerlens beeld stelt een godin uit de Romeinse tijd voor. Goden- en godinnenbeelden uit de Romeinse tijd bevatten bijna altijd attributen, voorwerpen die karakteristiek voor een bepaalde godheid zijn. Bij dit beeld is dat het ronde object bij de rechterhand.

Als het ronde voorwerp als een rad geïnterpreteerd wordt, zou dat duiden op de godin Fortuna. Bij deze godin kan er bij het Heerlens beeld een combinatie van rad in de rechterhand en een hoorn des overvloeds in de linkerhand sprake zijn geweest. Het ronde object vertoont echter geen spaken, een essentieel onderdeel van een rad. Bovendien wordt een hoorn des overvloeds altijd afgebeeld in een arm die naar beneden gaat, maar dat is hier

¹⁸ Noelke 2010-2011, 184; Panhuysen 1996, 366.

¹⁹ RMO, inv. nr. NVV I.

dus niet het geval. Alleen de sluier en een vermelding van Fortuna Redux op een in de buurt van het godinnenbeeld gevonden Heerlense inscriptie bij het badhuis van Coriovallum zouden de interpretatie als Fortuna kunnen ondersteunen.²⁰

Indien het ronde object een molensteen voorstelt, is de Romeinse landbouwgodin Ceres ook een mogelijkheid. Ceres wordt ook soms afgebeeld met een hoofdsluier; de bladeren van de troondecoraties kunnen verwijzen naar de rol van Ceres als vegetatiegodin. Bij de opgraving in 1877 werd een molensteen in de buurt van het beeldje gevonden (app. 1).²¹ Er is echter ook een tegenargument: het ronde object valt niet als molensteen te interpreteren, aangezien er geen inkepingen of een groot gat in het midden aan beide kanten te zien zijn. Een ander belangrijk tegenargument is het feit dat er uit Gallia Belgica en Germania Inferior slechts twee votiefinscripties aan Ceres bekend zijn;²² de inscriptie aan Ceres uit Germania Inferior is daarmee nog minder dan één procent van het totaal aantal votiefinscripties uit deze Romeinse provincie.²³

Wanneer het ronde object een *tympanum* oftewel een tamboerijn voorstelt, duidt dat op de godin Cybele, een van oorsprong Oosterse godin. Het feit dat zij Oosters is, hoeft echter niet meteen te betekenen dat zij uitgesloten is voor verering in het noorden van het Romeinse Rijk of zelfs Coriovallum, aangezien er in Heerlen een offerlamp is gevonden die mogelijk aan de Romeinse cultus van de Oosterse god Mithras te verbinden is. Daarnaast stond er volgens een Romeinse inscriptie uit het nabijgelegen Aken een tempel voor Isis en Mater Deum oftewel Cybele in Romeins Aken.²⁴ De tronende houding van deze godinnenfiguur komt overeen met vele andere afbeeldingen van een tronende Cybele. Er zijn echter ook tegenargumenten voor de interpretatie van een *tympanum*. De bolle kant zou naar analogie met andere afbeeldingen van Cybele vlak moeten zijn en het attribuut in de linkerhand zou daarnaast dan niet meteen te verklaren zijn, aangezien het enige andere attribuut van Cybele gewoonlijk een leeuw is. Daarnaast draagt Cybele als heerseres over steden op afbeeldingen vaak een *corona muralis* (muurkroon), wat bij het Heerlens beeld niet het geval is.

Het ronde object kan mijns inziens niets anders dan een schild voorstellen, waarschijnlijk van het type *parma* of *parmula* door de cirkelvorm en de grootte ervan. Op de 3D-scan (afb. 12; 16) is duidelijk te zien dat het schild een versierde *umbo* oftewel een schildknop heeft en dat de achterkant van het schild duidelijk een handgreep vertoont. De *umbo* op het schild lijkt versierd te zijn met een *gorgoneion*, een gorgonenkop, aangezien er een rechteroog en een neus te zien zijn. Een schild duidt logischerwijs op een combinatie met een aanvalswapen, dat de linkerhand moet hebben vastgehouden. De afgebroken linkerarm moet functioneel naar boven gericht zijn geweest, wanneer de linkerhand iets moet hebben vastgehouden. Dit kan een zwaard of een lans zijn geweest, maar alleen een lans zou de inkepingen (afb. 17) aan de rechterkant van de voetplaat verklaren: die zouden aangebracht kunnen zijn om een kleine, metalen lans stevig neer te zetten. Wanneer het ronde object als schild geïnterpreteerd wordt en een lans als het ontbrekende attribuut in de linkerhand wordt genoemd, kan de combinatie van het schild en de mogelijke lans alleen duiden op de Romeinse godinnen Minerva en Roma, de personificatie van de stad Rome.²⁵

²⁰ “Herbouwende Fortuna”, aangezien zij wordt aangeroepen in een votiefsteen die de renovatie van het badhuis van Coriovallum noemt (Scheuermann 2013, 88).

²¹ Habets 1881, 154.

²² CIL 13, *00660 = CAG-54, p 376 (Tullum, België); AE 1981, 00660 (Keulen, Duitsland).

²³ Spickermann & De Bernardo Stempel 2005, 126-127.

²⁴ Schaub 2013, 261-267.

²⁵ De bekende afbeelding van de *Dea Barberini* uit het Palazzo Massimo alle Terme te Rome kan ook als Roma geïnterpreteerd worden en vertoont gelijkenissen met de Heerlense figuur.

Aan de hand van de vondstlocatie in het noorden van het Romeinse Rijk en het uiterlijk van de figuur kan de godin als Minerva geïnterpreteerd worden.

Het uiterlijk van de Heerlense Minerva heeft wel iets merkwaardigs: wanneer men de attributen, het schild en de lans zou weglaten, lijkt de figuur op geen enkele manier meer op een Minerva. Minerva of Athena is meestal in volle wapenrusting weergegeven, die bestaat uit haar *aegis*, borstkuras, helm, schild, zwaard of speer.²⁶ Het borstkuras of het schild kunnen versierd zijn met een *gorgoneion*. Daarnaast behoren ook de slang, de uil of de haan tot haar attributen. Er is sprake van een schild en een lans, maar de helm, vaak wel het belangrijkste attribuut, ontbreekt bij het Heerlens exemplaar. Er valt te constateren dat bij het Heerlens beeld de attributen toebehoren aan Minerva, maar het uiterlijk, met name de sluier, van de figuur niet. De beeldhouwer was wel bekend met de attributen van Minerva, maar kon of wilde het beeld niet het bekende uiterlijk van Minerva geven.

1.4 De vindplaats

Zoals eerder gezegd is het Minervabeeld hoogstwaarschijnlijk in of dichtbij Coriovallum gemaakt. De Nievelsteiner zandsteen is een steensoort die op een lage schaal werd gebruikt in de Romeinse tijd en waarvan het centrale verspreidingsgebied in de Romeinse tijd de driehoek Aken-Maastricht-Roermond lijkt te zijn geweest.²⁷ Het gebruik van de steensoort voor objecten of bouwwerken die vooral binnen de Romeinse cultuur passen, kan erop wijzen dat de beeldhouwer zich met die cultuur identificeerde of begon te identificeren. Het kan echter ook zijn dat de beeldhouwer misschien juist weerstand bood tegen de Romeinse invloed door een onrealistische weergave.²⁸ De meeste beeldhouwers uit het noorden van het Romeinse Rijk hadden volgens kunsthistorica Kimberly Cassibry een inheemse achtergrond.²⁹ De Romeinse beeldhouwers waren woonachtig in de grote steden of gingen naar een opdrachtgever toe, wanneer die ver weg woonde. De lokale winning van de steensoort en de lage kwaliteit van het beeldhouwwerk verraden dat het hier toch echt om een lokale beeldhouwer moet gaan.

Als er gekeken wordt naar andere archeologische vondsten van religie in Coriovallum, kan het volgende geconstateerd worden: uit vondsten van beeldjes van brons en terracotta blijkt dat de Romeinse inwoners bekend waren met het Romeinse pantheon en de Romeinse mythologie,³⁰ maar de vondst van een schubbenzuil duidt ook aan dat zij bekend waren met de religieuze traditie van de Jupiterzuilen in het noorden van het Romeinse Rijk.³¹ Daarnaast kan de vondst van een in Coriovallum geproduceerde offerlamp met slangenmotieven wellicht duiden op de aanwezigheid van de Mithrascultus in Coriovallum.³² Bovendien zal de 'Via Belgica', de moderne benaming voor de Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer (Frankrijk) naar Keulen (Duitsland), naast economische welvaart ook elementen van religie uit Romeins Keulen naar Coriovallum hebben gebracht. De grafsteen van het 'Ubisch echtpaar' (afb. 18) toont aan dat er ook uit Colonia Claudia Ara

²⁶ Moormann & Uitterhoeve 1987, 64; Canciani 1984, 1074-1109.

²⁷ Panhuysen 1996, 87. De steensoort werd gebruikt voor onder andere beeldhouwwerken, graf- en wijstenen, bouwstenen en askisten (Panhuysen 1996, 100). Een tronende Jupiter uit Melick, een grafsteen van een Ubisch echtpaar uit Heerlen, een votiefsteen voor de godin Rura uit Roermond en de askisten van Simpelveld zijn bijvoorbeeld van Nievelsteiner zandsteen gemaakt.

²⁸ Cassibry 2015, 474-475.

²⁹ Cassibry 2015, 473.

³⁰ Uit Heerlen zijn terracottabeeldjes van Minerva (VB 1987, cat. nr. 59), Apollo (VB 1987, cat. nr. 1), Venus (VB 1987, cat. nr. 114; 117) en Juno (VB 1987, cat. nr. 44) bekend.

³¹ Bauchhenß & Noelke 1981, 447, cat. nr. 85; TM, inv. nr. 3806.

³² Van Kerckhove & Boreel 2014, 267-268, cat. nr. VAR-HEERL-LA1. De offerlamp is te dateren in ca. 130-170 n. Chr.

Agrippinensium (Keulen) afkomstige mensen zich in Coriovallum kunnen hebben gevestigd en wellicht belangrijke onderdelen van hun religie hebben meegenomen naar Coriovallum.³³ De sporen van religie in Romeins Aken (Duitsland), de dichtstbijzijnde grote vicus bij Coriovallum, kunnen ons ook iets vertellen: in inscripties uit Romeins Aken worden de godinnen Fortuna Salutaris (“Heilzame Fortuna”), Isis, Mater Deum (“Moeder der Goden”)³⁴, de *matronae Vacallinae*, de Nymphae (“Nimfen”) en Tutela Loci (“Beschermer van de Plek”) genoemd.³⁵ Uit de omgeving van Aken zijn ook godinnen uit inscripties bekend: Dea Ardbinna³⁶, Dea Idbans Gabia, Dea Vihansa, Dea Vincia, Deae Quadrubiae (“Viersprong-Godinnen”)³⁷, Diana, de Iunones en Mater Magna (“Grote Moeder”)³⁸. De dichtstbijzijnde votiefstenen die aan Minerva zijn gewijd, zijn er drie uit Iversheim (Duitsland), die alle drie door een soldaat zijn gewijd.³⁹ Aan de hand van de gevonden inscripties lijkt vooral de cultus van de *matronae* in Romeins Aken en omgeving een populaire cultus te zijn geweest.⁴⁰ Wanneer we naar inscripties in Germania Inferior kijken, is slechts één procent (namelijk negentien stuks) van alle votiefinscripties gewijd aan Minerva.⁴¹

Om een datering aan het beeldhouwwerk te geven, kan op vier zaken extra gelet worden: de vondstomstandigheden, de steensoort, de stilistiek en de functie van het beeldhouwwerk. Aangezien het opgravingsmateriaal uit 1877 onvindbaar is, kunnen we over de vondstomstandigheden alleen informatie vinden in de opgravingsbeschrijving van Jozef Habets (app. I). Habets somt de gegevens van enkele Romeinse munten op die bij de vondstlocatie zijn gevonden en grotendeels uit de tweede tot en met de vierde kwart van de eerste eeuw n. Chr. komen, maar het is niet verantwoord om de datering van het beeld hierop te baseren of deze informatie te gebruiken bij de datering. De Nievelsteiner zandsteen werd volgens de Nederlandse archeoloog en kunsthistoricus Titus Panhuysen pas vanaf ca. 150 n. Chr. in gebruik genomen.⁴² Het eenvoudige beeldhouwwerk is niet te verbinden aan een stilistische tendens in de Romeinse beeldhouwkunst. De functie van het beeld is discutabel: volgens het opgravingsverslag lag het in de buurt van “*des tronçons de murs de structure romaine*”, “stukken muur van Romeinse bouw”, en een molensteen die op een basis van pannen was bevestigd.⁴³ Volgens Habets ging het hier om een woonhuis, maar het is te betwijfelen of een beeld van dit formaat bij iemand thuis stond. Een goede opstelling van het beeld zou dan een aparte ruimte vereisen, terwijl een normaal Romeins huishouden voldeed met een *aedicula* waarin kleine godenbeeldjes stonden. Stuart is van mening dat het hier om een tempelbeeld gaat.⁴⁴ Een functie als monument in de buitenlucht is ook mogelijk, bijvoorbeeld bovenop een zuil zoals bij de bekende Jupiterzuilen uit het noorden van het Romeinse Rijk. De meeste Jupiterbeelden vertonen een vlakke onderkant, dus het was mogelijk dat een dergelijk beeld stevig genoeg was om een krachtige storm te doorstaan zonder van de zuil te vallen en te breken.⁴⁵ De functie van monumentaal beeld is echter ook weer te betwijfelen: het Romeinse badhuis toont aan dat Coriovallum in de tweede eeuw n.

³³ RMO, inv. nr. H.C.u. I.

³⁴ De godin Cybele (*Oxford Latin Dictionary* 1982, s. v. *mater*).

³⁵ Noethlichs 2013, 368.

³⁶ = Arduin(n)a, godin van de Ardennen (Green 1992, 27).

³⁷ = Quadrubiae/Quadriviae.

³⁸ De godin Cybele (*Oxford Latin Dictionary* 1982, s. v. *mater*).

³⁹ AE 1977, 0558; AE 1977, 0559; AE 1997, 0560.

⁴⁰ Noethlichs 2013, 368.

⁴¹ Spickermann & De Bernardo Stempel 2005, 127. De meerderheid van votiefinscripties uit Germania Inferior zijn gewijd aan de *matronae* of Nehalennia.

⁴² Panhuysen 1980, 154. Het is onbekend waarop Panhuysen deze datering heeft gebaseerd.

⁴³ Habets 1881, 153-154.

⁴⁴ Stuart 1986, 43.

⁴⁵ Noelke 2010-2011, 180.

Chr. al een welvarende vicus was, dus waarom zou er dan een tamelijk goedkoop godenbeeld van weinig vakmanschap als monumentaal godenbeeld worden gebruikt? De stedelijke elite had een belangrijke rol in de materiële inrichting van de religie, zoals de bouw van heiligdommen en monumenten, en er is uit die tijd veel beter beeldhouwwerk bekend.⁴⁶ Er moet volgens Cassibry daarbij wel rekening worden gehouden met de theorie dat “*sculptures structuring religious, funerary, and civic exchanges did not necessarily require flawlessly executed naturalism or recognizable Graeco-Roman styles to function effectively.*”⁴⁷

1.5 Syncretisme

De votiefsteen van Marcus Sattonius Iucundus toont aan dat de *ordo decurionum* of de stedelijke elite van Colonia Ulpia Traiana (Xanten), de belangrijkste nederzetting van de *civitas Traianensium*, de bouw en het onderhoud van openbare gebouwen zoals badhuizen en tempels in Coriovallum coördineerde.⁴⁸ Colonia Ulpia Traiana had zelf tenminste drie heiligdommen: een Capitooltempel voor de *Trias Capitolina* (Jupiter, Juno en Minerva), een haventempel voor een onbekende god en een Gallo-Romeinse omgangstempel voor de *matronae*. Uit Xanten zijn bovendien ook twee afbeeldingen van goden bekend die Romeinse en niet-Romeinse kenmerken vertonen. Zo is er een bronzen beeldje van Jupiter Capitolinus met torques, die verwijzen naar de Keltische cultuur.⁴⁹ Daarnaast is er uit Xanten een kalkstenen beeld van een staande Minerva bekend, die met haar rechterhand haar kin aanraakt.⁵⁰ De Duitse archeoloog Hans-Joachim Schalles ziet in de onverklaarbare houding een lokale traditie.⁵¹

Zonder de attributen van Minerva zou de figuur van het Heerlens godinnenbeeld een eenvoudig vrouwenfiguur zijn, die gekleed in een *tunica* en een sluier op een troon zit. Hoe valt dit eenvoudige uiterlijk voor een godin te verklaren? Godinnenbeeldjes met een gecombineerd uiterlijk van twee godinnen komen ook voor in het noorden van het Romeinse Rijk, zoals een bronzen beeldje van Isis-Fortuna uit Oud-Wulven.⁵² Aangezien dat echter een syncretisch voorbeeld van Egyptische en Romeinse religie is, lijkt het merkwaardig dat de Heerlense figuur een combinatie van twee Romeinse godinnen, zoals Minerva met Juno of Fortuna, zou zijn.⁵³ De zittende houding doet bovendien denken aan twee andere soorten vereerde vrouwen of godinnen uit het noorden van het Romeinse Rijk. Ten eerste zijn er de inheems-Romeinse ‘moeders’ van regionale cultussen uit Gallië, Brittannië en Germanië.⁵⁴ Die worden door onderzoekers vaak aangeduid als *matres* (“moeders”) of *matronae* (“dames”), maar ze komen op inscripties ook voor als *matrae* (“moeders”) of *deae* (“godinnen”).⁵⁵ Ik richt mij hier specifiek op de cultus voor de

⁴⁶ Woolf 1998, 216; 218-229.

⁴⁷ Cassibry 2015, 475.

⁴⁸ Bij het Raadhuisplein in Heerlen, ongeveer 85 meter van de vondstlocatie van het Heerlens godinnenbeeld verwijderd, zijn muurresten gevonden waarvan men vermoedt dat ze tot een tempeltje behoren. Opgravingen in het najaar van 2017 (afb. 1; 2) moeten hier uitsluitsel over geven (Bron: mondeling overleg met Parkstadarcheologe Hilde Vanneste).

⁴⁹ Regionaalmuseum Xanten, inv. nr. C 16861; Schalles 2008, 326-328.

⁵⁰ LVR-Römermuseum Xanten, inv. nr. 5671; Schalles 2008, 327-328.

⁵¹ Schalles 2008, 328.

⁵² RMO, inv. nr. f 1997/7.1.

⁵³ Er zijn in Duitsland wel gemmen gevonden, die een syncretische vermenging van Fortuna met Minerva, Victoria of Isis tonen (Platz-Horster 1987, 105-106, cat. nr. 184-185; Platz-Horster 1993, 107-108, cat. nr. 97-99; 156, cat. nr. 225; 187, cat. nr. 295). Aangezien het hier niet om afbeeldingen in natuursteen gaat, zal ik deze gemmen niet meenemen in mijn onderzoek.

⁵⁴ Woolf 1998, 208.

⁵⁵ Woolf 2001, 136; Simek 2005, 66.

Rijnlandse *matronae*. De cultus van de *matronae* in het Romeinse Rijnland bevond zich vooral in het gebied tussen de steden Bonn, Aken en Neuss met Keulen als centrum van deze verering.⁵⁶ In dit gebied zijn al ongeveer vijfhonderd votiefstenen voor deze godinnen gevonden en dat aantal blijft groeien. De benaming *matronae* komt uit het Latijn en betekent letterlijk “getrouwde vrouwen” of “matronen”.⁵⁷ Deze betekenis is een van de vele aanleidingen tot discussie over de heersende interpretatie van de *matronae* als ‘moedergodinnen’; tegenwoordig wordt er ook gepleit voor de interpretatie van de *matronae* als voorouderlijke stammoeders.⁵⁸ De Nederlandse archeoloog Ton Derks is daarnaast van mening dat de cultus wellicht zijn oorsprong kent in de huwelijken tussen inheemse vrouwen en Italische veteranen, die al bekend waren met een matronencultus in de Povlakte en het Alpengebied in Piemonte en Lombardije.⁵⁹ Hun goddelijke functie lijkt volgens de inscripties vrij eenvoudig te zijn geweest: ze brachten welvaart aan de vereerders. De iconografie van de *matronae* is tamelijk standaard: in een nis zijn drie naast elkaar zittende godinnen afgebeeld, die gekleed zijn in lange gewaden. De middelste van de drie draagt meestal haar haren los en de buitenste twee *matronae* dragen een ‘Ubische muts’ of een hoog kapsel in een ronde vorm.⁶⁰ Op hun schoot ligt vaak een mand of een schaal met fruit.

Een ander belangrijk kenmerk van de cultus is het epitheton oftewel de bijnaam van de *matronae*, aangezien er zo’n zeventig tot negentig epitheta bekend zijn.⁶¹ De betekenis van de epitheta is vaak onduidelijk door Keltische en Germaanse taalelementen, maar ze lijken te verwijzen naar plekken, regio’s, plekken met een wateroppervlak, stammen, functies met betrekking tot het geven van iets, beschermende functies, persoonlijke beschermfuncties, huiselijke functies, lotsbeschikking,⁶² magie,⁶³ lokale groepen, *civitates*, grote stamgroepen, plaatsnamen, rivieren of de attributen op de afbeeldingen.⁶⁴ Daarnaast kan er door vermeldingen van *matronae iunones* ook een connectie zijn met de *iunones*, de persoonlijke beschermgodinnen voor vrouwen.⁶⁵ Een aantal heiligdommen voor deze cultus stonden in Pesch, Fronhoven, Nideggen-Abenden en Zingsheim.⁶⁶ Hoewel er veel discussie is over de datering van de cultus, lijken de archeologische resten van de heiligdommen en de votiefstenen de cultus te dateren vanaf de Flavische periode (einde van de eerste eeuw) tot in de Severische periode (begin van de derde eeuw).⁶⁷ Daarnaast is er nog onduidelijkheid over de immateriële oorsprong van de cultus: is het een teken van het omarmen van de Romeinse cultuur of is het juist een weerstand daartegen?⁶⁸ Bovendien merkt Woolf op dat

⁵⁶ Verhart 2006, 166.

⁵⁷ *Oxford Latin Dictionary* 1982, s. v. *matrona*. Engelse vertalingen: *a married woman, matron*.

⁵⁸ Woolf 2001, 136.

⁵⁹ Derks 1998, 128.

⁶⁰ De middelste figuur wordt door dit verschil geïnterpreteerd als een jongere vrouw (Woolf 2001, 131).

⁶¹ Woolf 2001, 132-133.

⁶² Sommige afbeeldingen bevatten ook motieven van de Grieks-Romeinse Schikgodinnen, zoals een weegschaal, spinrokken of misschien zelfs een boekrol die het Boek van het Leven representeert (Green 1995, 477).

⁶³ Simek 2005, 64-66.

⁶⁴ De verwijzingen naar rivieren en wateren kunnen volgens Miranda Aldhouse-Green, net als het gebruik van depositie in rivieren of wateren uit de late IJzertijd, verklaard worden vanuit de Keltische religie: “*Sacred space could take the form of built shrines, but equally important were natural cult foci such as lakes, springs and trees or open-air enclosures where worshippers were not cut off from the numinous landscape around them.*” (Green 1995, 465). Daarentegen zegt Woolf dat “*certain ritual practices, such as cult at springs or on mountain peaks, were also common in the Mediterranean World even if the specific rituals performed in such locations – weapons thrown into lakes or burned offerings (Brandopfer) on mountain tops in Europe – were distinctive.*” (Woolf 2015, 465).

⁶⁵ Takács 2008, 118. Er moet wel opgemerkt worden dat de betreffende inscripties uit Noord-Italië komen.

⁶⁶ Derks 1998, 120.

⁶⁷ Woolf 2001, 131; 2.

⁶⁸ Woolf 2001, 134. Het gebruik van begrippen als *romanitas*, romanisatie of romanisering wordt steeds lastiger door het romaniseringsdebat, aangezien het perspectief van veroverde volkeren op de Romeinse cultuur of de ontwikkeling van een inheems-Romeinse cultuur niet altijd duidelijk is (Pelgrom 2009, 166-170).

het succes van de cultus ook te maken kan hebben met weerstand “*against religious cosmopolitanism and social change*” in het Rijnland.⁶⁹ Er zijn ook inscripties aan de *matronae* of *matres* bekend uit Groot-Brittannië of Italië, die door dedicanten uit het Rijnland moeten zijn gewijd en aantonen dat de cultus verbonden was aan culturele identiteit.⁷⁰

Een andere zittende godin is Nehalennia, een inheems-Romeinse godin met haar eigen cultus in Zeeland die bekend is geworden door het grote aantal aan haar gewijde votiefstenen. Nehalennia wordt op votiefstenen meestal zittend in een nis afgebeeld. Zij draagt een lang gewaad met een mantel en daaroverheen een kleiner schoudermanteltje, waarschijnlijk een kledingstuk bij de lokale bevolking. Op haar schoot ligt vaak een schaal of mandje met appels en naast haar staat een mand met appels en een hond. Bij zijn bespreking van het onderzoek naar de *matronae* uit 2003 zegt Greg Woolf: “*Many features of the iconography – the bowls of fruit, the seated posture, the calm frontality of the image for instance – are characteristic of other goddesses in the region*” en vervolgens noemt hij Dea Nehalennia een goed voorbeeld hiervan.⁷¹ Twee bijzondere verbindingen van deze cultus met de cultus van de *matronae* zijn twee votiefstenen: op de votiefsteen van Marcus Iulianus Albus staan drie godinnen afgebeeld, maar alleen Nehalennia wordt aangeroepen.⁷² Daarnaast is er nog een verloren gegane votiefsteen bekend met een afbeelding van drie godinnen, die volgens de inscriptie de Neihalenninae voorstelden.⁷³ Het is duidelijk dat we hier met de invloed van de cultus van de *matronae* op de cultus van Nehalennia te maken hebben. De votiefsteen van Marcus Iulianus Albus was oorspronkelijk bedoeld als votiefsteen voor de *matronae*, maar Marcus besloot hem aan Nehalennia te wijden.⁷⁴ Dat lijkt eveneens zo te zijn bij de votiefsteen met de drie Neihalenninae, waarbij de dedicant waarschijnlijk de naam in meervoud liet zetten om afbeelding en beschrijving te laten kloppen.⁷⁵

Er moet bij het interpreteren van godheden in het noorden van het Romeinse Rijk rekening gehouden worden met een ander verschijnsel dat in de provinciaal-Romeinse religie optreedt, namelijk *interpretatio celtica*⁷⁶ of *interpretatio germanica*. Het altaar voor (I)seneucaega uit Zennewijnen (Gelderland) toont heel duidelijk een afbeelding van de Romeinse godin Diana, maar uit de votiefinscriptie blijkt dat het altaar aan Dea (I)seneucaega is gewijd. De schenker was dus bekend met de godin (I)seneucaega, die volgens hem gewoon hetzelfde was als de Romeinse godin Diana of in ieder geval op haar leek.⁷⁷ Hetzelfde is bekend van twee bronzen godinnenbeeldjes uit Champoulet (Frankrijk) en Muri (Zwitserland): ze hebben allebei het uiterlijk van de Romeinse godin Fortuna, maar volgens de inscriptie zijn het respectievelijk de godinnen Rosmerta en Naria.⁷⁸ Wanneer men dus een afbeelding van een Romeinse god(in) zonder inscriptie met naam aantreft, kan het ook zo zijn geweest dat zij door de koper in de oudheid als een inheemse godin werd gezien. Bij de interpretatie van Minerva moet er nog een andere merkwaardigheid aan de houding van het beeld besproken worden, namelijk de plaatsing van Minerva's strijdattributen. In de oudheid werd er met de linkerhand verdedigd en met de rechterhand gevochten. Dat is ook te lezen in de antieke literatuur: de Romeinse auteur Lucanus gebruikt bijvoorbeeld het

⁶⁹ Woolf 2001, 136.

⁷⁰ Takács 2008, 121.

⁷¹ Woolf 2001, 133.

⁷² Stuart 2003, 68.

⁷³ Stuart 2013, 31.

⁷⁴ Stuart 2013, 31.

⁷⁵ Stuart 2003, 68.

⁷⁶ “*This (modern) term is usually applied when Gauls are believed to have been using Roman names or images as a sort of disguise for continued worship of an indigenous god.*” (Woolf 1998, 232).

⁷⁷ Stuart & De Grooth 1987, 39.

⁷⁸ Kaufmann-Heinimann 2012, 3-5.

woord *dextrae*, “rechterhanden”, als metonymia voor zwaarden.⁷⁹ De eerste eeuwse Romeinse kopie van *Athena Parthenos* door de Atheense beeldhouwer Antiochos in het *Museo Nazionale Romano* te Rome en een architectonisch reliëf in terracotta uit Wenen⁸⁰ laten zien dat de Grieken en de Romeinen bekend waren met een Athena of Minerva die haar schild met haar rechterhand en haar lans met haar linker vasthoudt. De meeste afbeeldingen van Minerva tonen echter het schild in de linkerhand en de lans in de rechterhand, wanneer zij niets anders dan die twee attributen in haar handen heeft. Bovendien moet opgemerkt worden dat het schild bij de Heerlense Minerva wel erg vreemd geplaatst is, aangezien de handgreep onpraktisch naar buiten staat gericht. Voor de toeschouwer van het beeld is het ook niet logisch, aangezien die de mooie, versierde kant van het schild nu moeilijk kan zien en moet kijken naar het schildhandvat. Er zijn echter ook andere afbeeldingen van Minerva uit het noorden van het Romeinse Rijk bekend waarbij de toeschouwer juist de binnenkant van een schild kan zien.⁸¹ De plaatsing van het schild in de rechterhand en de lans in de linkerhand bij de Heerlense Minerva komt weinig voor. De reden hiervoor moet ofwel bij de beeldhouwer ofwel bij de godin zelf worden gezocht. Het zou hier kunnen gaan om een linkshandige beeldhouwer, die er zich door zijn linkshandigheid niet van bewust was dat hij de attributen had omgedraaid. Tegenwoordig is ongeveer 10 procent van de bevolking linkshandig en we kunnen voorzichtig aannemen dat dit in de oudheid ook zo geweest moet zijn.⁸² Een linkshandige kunstenaar was in elk geval een zeldzaam verschijnsel, aangezien Plinius de Oudere vertelt over de schilder Turpilius: “Die verfde met zijn linkerhand, wat voorheen door niemand is vermeld.”⁸³ Daarentegen komt deze attributenverdeling zoals bij de Heerlense Minerva bij *Minervae* uit het noorden van het Romeinse Rijk toch enkele malen voor. Er zijn ook meer praktische redenen te bedenken:⁸⁴ zo is het ook mogelijk dat de beeldhouwer zijn ontwerp heeft afgeleid van een origineel dat in spiegelbeeld stond.⁸⁵ Zo’n gespiegelde weergave kan zijn ontstaan door bijvoorbeeld het gebruik van de achterkant van een reliëfdecoratie op metaal of het gebruik van een mal voor reliëf afbeeldingen in terracotta. Daarnaast kan het beeld ook deel hebben uitgemaakt van een tweetal beelden die in attributenverdeling gespiegeld aan elkaar waren. De reden kan ook wellicht in de Keltische cultuur gevonden worden, aangezien er Keltische munten met afbeeldingen van linkshandige, vechtende vrouwen zijn gevonden.⁸⁶ Het is echter onduidelijk of de beeldhouwer van de Heerlense Minerva zich als Kelt identificeerde of uit een Keltische familie afkomstig was. Als dit het geval was, zou het dit wellicht kunnen verklaren.

⁷⁹ Luc. I, 14.

⁸⁰ Canciani 1984, 1095, cat. nr. 294.

⁸¹ Enkele voorbeelden: Noelke 2010-2011, 481, cat. nr. 186 (Jülich), E V 4126 (Amberloup), E V 4132 (Virton), E VI 4918 (Trier), E VI 5230 (Udelfangen), E VI 5233 (Ehrang), E VIII 5919 (Godramstein) en E VIII 6250 (Bonn).

⁸² Wright 2007, 8.

⁸³ Plin. *HN* 35, 7.

⁸⁴ De theorieën van de gespiegelde weergave zijn aangevoerd door Stephan Mols (Bron: mondeling gesprek met Stephan Mols).

⁸⁵ Enkele voorbeelden: E VI 5022 (Trier), E VI 5230 (Udelfangen), E VI 5235 (Welschbillig) en E VII 5600 (Niederbronn-les-Bains).

⁸⁶ Aldhouse-Green 2004, 24-25.

Godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk

2.1 Literaire bronnen uit de oudheid en de vroege middeleeuwen

Het onderzoek naar religie in het noorden van West-Europa van vóór en na de komst van de Romeinen is al decennialang sterk verbonden met de literatuur van de Grieken en de Romeinen. Een uitstekend modern werk uit dat onderzoek is de driedelige reeks van Andreas Hofeneder genaamd *Die Religion der Kelten in den Antiken literarischen Zeugnissen* (2005-2011). Om te achterhalen of het bestaan en het uiterlijk van het Heerlens godinnenbeeld overeenkomt met de ideeën van de Romeinse samenleving over godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk, zal dit hoofdstuk vermeldingen van al die godinnen of goddelijke vrouwen behandelen. Antieke literaire bronnen over inheemse of inheems-Romeinse goden en godinnen zijn erg lastig te gebruiken als bron, omdat zij om vele redenen onbetrouwbaar kunnen zijn: de auteurs waren niet afkomstig uit het gebied waarover zij schreven, ze behoorden als geletterden vaak tot de elite van de maatschappij en schreven vaak vanuit het idee dat hun eigen cultuur superieur was aan die van het betreffende volk. Dat laatste is vaak te merken aan religieuze *interpretatio* van een auteur, waarbij de auteur een inheemse godenwereld uitsluitend beschrijft met termen en namen van zijn eigen uitheemse godenwereld.⁸⁷ Daarnaast is het bekend dat Griekse en Romeinse auteurs onbetrouwbaar kunnen zijn in hun beschrijvingen van noordelijke stammen, aangezien ze deze vaak inconsequent verbinden aan grotere etnische groepen zoals Britten, Kelten, Galliërs, Belgae en Germanen.⁸⁸

De Grieken schreven al over de Keltische of Germaanse goden van de volkeren in het noorden van West-Europa. Zo zouden volgens Artemidoros van Ephese (ca. 100 v. Chr.) de godinnen Demeter en haar dochter Korè op een eiland bij Brittannië worden aanbeden op dezelfde manier als op Samothrake.⁸⁹ Parthenios van Nikaia (eerste eeuw v. Chr.) vermeldt als eerste de naam Keltinè, een geliefde van Herakles, moeder van diens zoon Keltos en hierdoor de stammoeder van de Kelten.⁹⁰

De Romeinen begonnen pas echt te schrijven over godinnen van de Kelten en Germanen na de veroveringen van Gaius Julius Caesar (100-44 v. Chr.) in Gallië. Caesar schrijft uitvoerig over de voor hem onbekende religie en wordt daarom vaak als bron over de pre-Romeinse religie in het noorden van West-Europa aangehaald, hoewel hij als uitheemse veroveraar een uitstekend voorbeeld is van een onbetrouwbare bron. Als het om de goden gaat, geeft hij eigenlijk alleen een lijstje van Romeinse goden die volgens hem het meest worden vereerd bij de Kelten. Het is echter interessant dat de godin Minerva de enige godin is die hij noemt en volgens hem heeft zij bij de Kelten dezelfde functie als bij de Romeinen:

(...) *post hunc Apollinem et Martem et Iovem et **Minervam**. de his eandem fere quam reliquae gentes habent opinionem: Apollinem morbos depellere, **Minervam** operum*

⁸⁷ Derks 1998, 81-82.

⁸⁸ Cassibry 2015, 475.

⁸⁹ Artemidoros = Strab. Geogr. 4, 4, 6.

⁹⁰ Parthenios, *narrationes amatoriae* 30, 1-2.

atque artificiorum initia tradere, lovem imperium caelestium tenere, Martem bella regere.⁹¹

Het is natuurlijk begrijpelijk dat Caesar de Latijnse namen noemt, zodat zijn publiek, de Romeinse senaat en de Romeinse lezers, beter begrijpen over welke goden het precies gaat.⁹² Caesar lijkt echter te impliceren dat hij goed op de hoogte is van de Keltische goden en hun functies, waardoor het vreemd is dat hij het meest essentiële, de Keltische godennamen, niet noemt. Miranda Aldhouse-Green denkt dat hier twee redenen voor te vinden zijn: “Does this mean that he was unaware of their native names, that they were deliberately kept secret, or that the resemblance with his own gods was so strong that he was concerned to record this similarity?”⁹³

De Romeinse auteur Valerius Maximus (begin eerste eeuw n. Chr.) lijkt bijzonder overtuigd te zijn van de superioriteit van het Romeinse pantheon, aangezien hij vermeldt dat de vrouwen van de overwonnen Teutonen zich aan de overwinnaar Marius aanboden als Vestaalse maagden.⁹⁴ Hiermee suggereert Valerius Maximus dus dat de Teutonen goed bekend waren met de Romeinse cultus van de godin Vesta. Pomponius Mela (begin eerste eeuw n. Chr.) zegt dat op het eiland Sena (Île de Sein, Frankrijk) heilige of goddelijke priesteressen van een orakelgod woonden, die *Gallizenae* hetten en goddelijke krachten bezaten zoals beheersing van het weer, gedaanteverwisseling, genezing van alle ziektes en toekomstvoorspelling.⁹⁵

Een tweede bekende Romeinse bron over de inheemse religie van het noorden van West-Europa is Cornelius Tacitus (ca. 55-120 n. Chr.). Hij heeft zijn eigen visie op de Keltische religie in Brittannië, die volgens hem voortkomt uit bijgeloof.⁹⁶ Over de Germaanse religie is hij positiever. De Germaanse Aestii aanbidden volgens hem “de moeder van de goden”, die hun bescherming garandeert bij het dragen van een amulet in de vorm van een everzwijn.⁹⁷ Daarnaast noemt Tacitus de namen van Vleda en Aurinia, twee van de vele Germaanse vrouwen met profetische krachten.⁹⁸ De goddelijke status van deze vrouwen kwam volgens hem echter wel voort uit bijgeloof, maar de epigrafische vermelding van de Semnische Waluburg (tweede eeuw n. Chr.) toont wellicht het bestaan aan van zulke vrouwen bij de Germanen.⁹⁹ Dat de Kelten géén ontzag voor de Romeinse goden toonden, wordt door Tacitus ook vermeld: bij de opstand van Boudica wordt het beeld van Victoria in de tempel van Camulodunum (Colchester, Groot-Brittannië) verwoest.¹⁰⁰ Hoewel Tacitus ook gebruik maakt van *interpretatio romana*, bijvoorbeeld wanneer hij zegt dat de Germaanse Sueben Isis zouden aanbidden,¹⁰¹ is hij toch op de hoogte van vreemde godinnennamen zoals Nerthus bij sommige Germaanse stammen.¹⁰² Hij legt wel uit dat dit bij de Romeinen de

⁹¹ Caes. *B Gall.* 6,17. Teksteditie: Hofeneder 2005, 199. “Na hem (vereren ze) Apollo, Mars, Jupiter en Minerva. Over hen hebben ze dezelfde opvatting als overige volkeren hebben: dat Apollo ziektes verdrijft, dat Minerva de beginselen van handwerken en kunstwerken leert, dat Jupiter over het hemelrijk heerst, dat Mars oorlogen beheerst.”

⁹² King 1990, 139.

⁹³ Green 1995, 473.

⁹⁴ Val. Max. *Factorum et dictorum libri* 6, 1, ext. 3.

⁹⁵ Pompon. Mela 3, 48.

⁹⁶ Tac. *Agric.* 11, 3. “Conversely, the cults of the barbarians, like those of peasants and other social inferiors, were stigmatized as superstitio.” (Woolf 1998, 215).

⁹⁷ Tac. *Germ.* 45, 2.

⁹⁸ Tac. *Germ.* 4, 61, 2; Tac. *Germ.* 8, 2.

⁹⁹ Een *ostrakon* uit de tweede eeuw uit Elephantine (SB III 6221) vermeldt: Βαλουβουργ Σήνωνι σιβύλλα. (<http://papyri.info/ddbdp/sb;3;6221> [geraadpleegd: 15-2-2017]).

¹⁰⁰ Tac. *Ann.* 14, 31,3 - 32,1.

¹⁰¹ Tac. *Germ.* 9.

¹⁰² Tac. *Germ.* 40.

godin Tellus Mater oftewel Moeder Aarde is. Daarnaast noemt hij ook de godin Baduhenna, aan wie de oude Friezen een woud hadden gewijd.¹⁰³ Als laatste noemt hij nog de godin Tamfana bij de Germaanse Marsi.¹⁰⁴

Ploutarchos (ca. 45-125 n. Chr.) heeft medelijden met de Kelten:¹⁰⁵ hadden ze maar geen goden gekend, dan hoefden ze tenminste geen menselijke bloedoffers te brengen.¹⁰⁶ Hij noemt daarnaast de Galatische vrouw Kamma, die priesteres was van een 'Keltische' Artemis.¹⁰⁷ De Romeinse auteur Decimus Iunius Iuvenalis (geboren rond 65 n. Chr.) is de eerste overgeleverde literaire bron die de Keltische godin Epona noemt.¹⁰⁸ Lucius Flavius Arrianos Xenophon (geboren in 85/90 n. Chr.) vertelt over een Keltisch offergebruik voor de jacht: sommige Kelten wijden aan Artemis een geldschat, waarbij er een bepaald aantal munten afhankelijk van de grootte van het gevangen jachtdier (twee hazen, een vos of een ree) wordt geplaatst. Na een aantal jaren wordt de geldschat gebruikt om een offerdier te kopen (een schaap, geit of stier), dat gezamenlijk wordt opgegeten.¹⁰⁹ De auteur Appianos (ca. 90-160 n. Chr.) noemt een andere stammoeder van de Kelten: de nimf Galatea, die samen met de cycloop Polyphemos o.a. een zoon genaamd Keltos kreeg, de naamgever van de Kelten.¹¹⁰ Klaudios Ptolemaios (tweede eeuw n. Chr.) noemt in zijn *Geographia*, een gids voor het maken van kaarten, het estuarium van Belisama, een naam die wordt verbonden met de Gallo-Romeinse godin Minerva Belisama.¹¹¹

Apuleius van Madaura (geboren in 125 n. Chr.) is een van de bekendste bronnen over de verering van de Keltische godin Epona bij de Romeinen, wier verering hij beschrijft: in zijn werk *Metamorphosen* noemt hij een met rozenkransjes versierd beeldje van Epona dat in een nis in een dwarsbalk van een paardenstal staat.¹¹² Pseudo-Plutarchos (ca. eind tweede eeuw - begin derde eeuw n. Chr.) noemt een wonderbaarlijke verklaring in het derde boek van de Griekse historiograaf Agesilaos voor het ontstaan van Epona: een man genaamd Fulvius Stellus was een vrouwenhater en verwekte bij een merrie een beeldschone dochter genaamd Epona, die de beschermgodin van paarden werd.¹¹³ Ten tijde van de christelijke schrijver Quintus Septimius Florens Tertullianus (ca. 160 – na 220 n. Chr.) blijkt Epona al vereerd te worden in het Romeinse Rijk, aangezien hij haar verering en haar rol als paardengodin als tegenargument gebruikt voor het verwijt van de niet-christelijke Romeinen dat de christenen aan ezelsverering deden.¹¹⁴ De christelijke schrijver Marcus Minucius Felix (eerste helft van de derde eeuw n. Chr.) was waarschijnlijk geïnspireerd door Tertullianus en gebruikt niet alleen hetzelfde argument, maar gaat een stapje verder door de Romeinse verering van Egyptische goden, afgebeeld als half mens en half dier, te bekritisieren.¹¹⁵

¹⁰³ Tac. *Ann.* 4, 73.

¹⁰⁴ Tac. *Ann.* 1, 50-51.

¹⁰⁵ Ploutarchos noemt de Galaten, een collectief van Keltische stammen die in de derde eeuw v. Chr. naar Klein-Azië trokken. Daar vestigden zij zich rondom Ancyra (Ankara, Turkije) en hielden zij hun Keltische cultuur en taal in stand tot zelfs in de vierde eeuw n. Chr. (Green 1995, 605). Hoewel dit dus niet meer het noorden van West-Europa betreft, ben ik van mening dat zij door hun Keltische achtergrond gebruikt kunnen worden in deze bijdrage.

¹⁰⁶ Plut. *De superst.* 13 p. 171B.

¹⁰⁷ Plut. *De mul. vir.* 20 Κάμμα p. 257E-258C; Plut. *Amat.* 22 p. 768B-D.

¹⁰⁸ Iuv. *sat.* 8, 155-157.

¹⁰⁹ Arr. *Cyn.* 34,1-34,1.

¹¹⁰ App. *Illyr.* 2, 3f.

¹¹¹ Ptol. *Geog.* 2, 3, 2.

¹¹² Apul. *Met.* 3, 27.

¹¹³ Ps.-Plut. *Parall. Min.* 29B (ΦΠΙ) p. 312E.

¹¹⁴ Tert. *Ad nat.* 1, 11, 6.

¹¹⁵ Min. Fel. *Oct.* 28, 7.

Lucius Claudius Cassius Dio (Cocceianus) (ca. 155-235 n. Chr.) vertelt over een belangrijk moment in de Gallo-Romeinse tijd, namelijk de opstand van de Keltische koningin Boudica uit Brittania. Boudica liet een haas los uit haar kledingplooï en de haas rende in een gunstige richting voor het orakel. Tijdens een verheugd geschreeuw van haar leger riep Boudica volgens Cassius Dio de godin Andraste toe om haar te danken voor dit gunstige voorteken.¹¹⁶ Cassius Dio zegt ook dat And(r)a(s)te eigenlijk als Nikè kan worden gezien en dat Boudica's volk, de Iceni, een buitengewone verering voor And(r)a(s)te hadden in een aan haar gewijd woud.¹¹⁷ Daarnaast vermeldt Cassius Dio de Semnonische profetes Ganna, die samen met haar koning Masyos als afgevaardigde naar keizer Domitianus ging voor een voor ons onbekende diplomatieke missie.¹¹⁸ Cassius Dio merkt daarbij op dat zij ná Veleda, de Germaanse profetes bij Tacitus, de functie van belangrijkste waarzegster bekleedde in Germanië. Een *itinerarium* als het *Itinerarium Antonini* (eind derde eeuw n. Chr.) levert ons ook informatie op, zoals de vermelding van Aquae Sulis oftewel het Engelse Bath.¹¹⁹ Bij "Wateren van Sulis" werd namelijk de Keltische godin Sulis vereerd. Die plek wordt ook genoemd door Gaius Julius Solinus (eind derde/begin vierde eeuw n. Chr.), die de verering van (Sulis) Minerva daar beschreef:

*Circuitus Britanniae quadragies octies septuaginta quinque milia sunt. in quo spatium magna et multa flumina, fontes calidi opiparo exculi apparatu ad usus mortalium: quibus fontibus praesul est Minervae numen, in cuius aede perpetui ignes numquam canescunt in favillas, sed ubi ignis tabuit vertit in globos saxeos.*¹²⁰

De schrijver Decimius Magnus Ausonius (ca. 310-394 n. Chr.) noemt in zijn lofprijzing op zijn geboortestad Burdigala (Bordeaux, Frankrijk) de bronnen van de Gallo-Romeinse godin Divona.¹²¹

Een interessant verhaal bij Marcus Iunianus Iustinus (ca. 400 n. Chr.) kan ons meer vertellen over de omgang van de Kelten met de Grieks-Romeinse goden: Catumundus, een Keltisch stamhoofd uit het achterland van de Griekse kolonie Massilia (Marseille, Frankrijk) rond 390-386 v. Chr., werd door meerdere stammen gekozen als opperbevelhebber bij de plundering van het rijke Massilia. In een droom verschijnt aan hem echter een godin, wier verschijning hem ervan overtuigt de stad niet te plunderen. Hij vraagt de Massiliërs daarentegen om vrede en toestemming om de stad binnen te mogen gaan om hun goden te aanbidden. Eenmaal in de stad bezoekt hij de tempel van Minerva/Athene, wier beeld gelijk is aan de verschijning van de godin uit zijn droom. Overtuigd van de goddelijke bescherming over de stad, sluit hij namens de Keltische stammen een verdrag met Massiliërs en offert hij een gouden torque aan de godin.¹²² De bekendheid van de Epona-cultus in het Romeinse Rijk wordt nogmaals bevestigd door christelijke schrijver Aurelius Prudentius Clemens (348/349 – na 405 n. Chr.), die haar beschouwt als een godheid voor domme mensen.¹²³

¹¹⁶ Cass. Dio 62, 6.

¹¹⁷ Cass. Dio 62, 7, 3.

¹¹⁸ Cass. Dio 67, 5, 3.

¹¹⁹ *It. Ant.* 486, 3.

¹²⁰ Solin. *Collectanea rerum memorabilium* 22, 10. Teksteditie: <http://www.thelatinlibrary.com/solinus.html> > Capitula IX - XXII [Geraadpleegd: 27-4-2017]. "De omtrek van Brittannië is 4875 mijl. In deze ruimte (zijn) grote en vele rivieren, warme bronnen verfraaid met de rijke pracht ter gebruik van stervelingen: het hoofd bij deze bronnen is de goddelijkheid van Minerva, in wier tempel de onafgebroken vuren nooit tot as vergrijzen, maar waar het vuur is gedoofd, verandert het in steenkluizen."

¹²¹ Auson. *Ordo urb. nob.* 20, 158-172.

¹²² Iustinus 43, 5, 4-7.

¹²³ Pruden. *Apoth.* 194-199.

Ammianus Marcellinus (ca. 330 – 400 n. Chr.) geeft een opmerkelijke naamsverklaring voor de berg Matrona (Mont Genèvre, Frankrijk) door het ongeval van een Romeinse dame oftewel een *matrona*.¹²⁴ Het is voor Hofeneder echter geloofwaardiger dat de berg vernoemd moet zijn naar een matronencultus.¹²⁵ Daarnaast vertelt Ammianus Marcellinus over de verering van “Bellona” bij de Keltische Scordisci, die ooit hun gevangenen offerden aan “Bellona” en “Mars” en de schedels van de mensoffers gebruikten om bloed uit te drinken.¹²⁶ Een vermelding van een vrouwelijke druïde wordt gegeven in de *Historia Augusta* (eind vierde – begin vijfde eeuw n. Chr.).¹²⁷ Daarnaast noemt de *Historia Augusta* een andere vrouwelijke druïde bij de Tungri in Romeins Tongeren.¹²⁸ De christelijke schrijver Hiëronymus (ca. 347-429/430 n. Chr.) brengt ons een andere versie van het verhaal over Teutoonse vrouwen bij Valerius Maximus, want bij Hiëronymus bieden de vrouwen zich aan als slavinnen in de tempel van Ceres en Venus.¹²⁹

De *Tabula Peutingeriana* (eind twaalfde-begin dertiende eeuw n. Chr.),¹³⁰ de middeleeuwse kopie van een Romeinse reiskaart, geeft een vermelding van *Sulis* in de buurt van Gesocribacte (Brest, Frankrijk).¹³¹ Het is echter de enige verwijzing naar een verering van de godin *Sulis* op het Europese vasteland, die haar cultus eigenlijk in *Aquae Sulis* had.¹³² De *Tabula Peutingeriana* noemt ook de plaats *Aquae Segetae* (Sceaux-en-Gâtinais, Frankrijk), waar mogelijk de godin *Segeta* werd vereerd.¹³³ De christelijke schrijver Salvianus (ca. 400 - na 465 n. Chr.) vermeldt hoe in Gallië nog steeds *Minerva* in de gymnasia, *Venus* in de theaters, *Neptunus* bij de paardenrenbanen, *Mars* in de arena's en *Mercurius* in de worstelscholen werden vereerd.¹³⁴ *Epona* blijft bekend in het Romeinse Rijk, aangezien zij wordt genoemd door Fulgentius Mythographus¹³⁵ (eind vijfde eeuw n. Chr.) en de *Anecdota Latina*¹³⁶ (zesde eeuw n. Chr.). Stephanus van Byzantium (zesde eeuw n. Chr.) geeft een naamsverklaring voor de stad *Vienna* (Vienne, Frankrijk), die vernoemd is naar een meisje *Bianna*, dat tijdens een dans door de aarde opgeslokt werd.¹³⁷ De geograaf (of kosmograaf) van Ravenna (begin negende eeuw n. Chr.) noemt de plek *Aquis Arnemeze* oftewel *Aquae Arnemetiae* (Buxton, Groot-Brittannië), waar de godin *Arnemetia* werd vereerd.¹³⁸ Daarnaast noemt hij een tot nu toe onbekend “eiland van *Minerva*”.¹³⁹

Na de val van het West-Romeinse Rijk begint in het noorden van West-Europa de Merovingische tijd. Uit die tijd hebben we ook nog vermeldingen van ‘heidense’ goden of krachten. Gregorius van Tours (538/539-594 n. Chr.) vertelt in zijn *Geschiedenis van de Franken* hoe de pilaarheilige *Vulfilaicus* (Wulfilak) de lokale niet-christelijke bevolking met veel inspanning kerstende en hen ervan overtuigde om op de berg Mont-Saint-Walfroy in de

¹²⁴ Amm. Marc. 15, 10, 6.

¹²⁵ Hofeneder 2011, 326.

¹²⁶ Amm. Marc. 27, 4, 4.

¹²⁷ Hist. Aug. Alex. Sev. 60, 3; 6.

¹²⁸ Hist. Aug. Car. 14,1 – 15, 5.

¹²⁹ Hieron. *Epistula* 1. 23, 7, 3.

¹³⁰ Het is waarschijnlijk een kopie van de laatste editie uit de eerste helft van de vijfde eeuw n. Chr. (Hofeneder 2011, 424).

¹³¹ *Tabula Peutingeriana* I, 2.

¹³² Hofeneder 2011, 425.

¹³³ *Tabula Peutingeriana* I, 4.

¹³⁴ Salvianus *De gubernatione Dei* 6, 60.

¹³⁵ Fabius Planciades Fulgentius of Fabius Claudius Gordianus Fulgentius; Fulg. *Expositio sermonum antiq.* 11.

¹³⁶ *Anecdota Latina* = p. XII ex. Nr. 189 Piechotta.

¹³⁷ Steph. Byz. s. v. Βίεννος.

¹³⁸ Rav. Cosm. 5, 31.

¹³⁹ Rav. Cosm. 5, 32.

Franse Ardennen een beeld van de godin Diana te verwoesten.¹⁴⁰ Gregorius van Tours is niet de enige die melding maakt van de heidense restanten in die tijd. Zo vernam Caesarius van Arles (ca. 470-542 n. Chr.) dat de godin Diana door de plattelandsmensen nog steeds werd vereerd.¹⁴¹ De godin Diana krijgt het zwaar te verduren in de Merovingische tijd, aangezien zij vaak als demon wordt neergezet.¹⁴² In de *Vita Eligii*, geschreven door de christelijke bisschop Audoënus/Dado van Rouen (zevende eeuw n. Chr.), wordt verteld dat geen enkele christen de naam van demonen als Neptunus, Orcus, Diana, Minerva of Geniscus mag aanroepen.¹⁴³

De antieke literatuur over de verering van godinnen in pre-Romeins en Romeins West-Europa is vaak onbetrouwbaar. Enkele inheemse godinnennamen zijn alleen in literatuur overgeleverd en antieke auteurs gebruiken vaak *interpretatio graeca* of *interpretatio romana*, zoals het geven van Griekse en Romeinse godinnennamen in plaats van Keltische of Germaanse godennamen. Wellicht vond dit fenomeen ook in de beeldhouwkunst van het noorden van het Romeinse Rijk plaats en stelt de Heerlense figuur een inheemse godin voor die tot een Minerva is gemaakt. Daarnaast schilderen de antieke auteurs de inheemse religie vaak af als inferieur aan de Romeinse religie of als barbaars en ze herhalen de onbetrouwbare verhalen van voorgangers. Hierdoor zal in Rome en in andere delen van het Romeinse Rijk gedurende lange tijd een vertekend of zelfs negatief beeld zijn geweest van godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk. Antieke auteurs gebruiken deze godinnen dan ook als verklaring voor een raar verschijnsel of als herkomst van een plaatsnaam. De christelijke auteurs uit de oudheid gebruiken de godinnen om het polytheïsme te bekritiseren en zijn hierdoor nuttige bronnen over restanten van polytheïsme of het verdwijnen van het polytheïsme na de val van het West-Romeinse Rijk. Christelijke auteurs uit de vroege middeleeuwen beschrijven de godinnen van de pre-christelijke religie als demonen, die vooral op het platteland worden vereerd. Wellicht is deze ontwikkeling de reden dat de Heerlense Minerva in de grond is terechtgekomen; is zij het slachtoffer geweest van het opkomende christendom?

2.2 Epigrafische bronnen uit de oudheid

Het vervolg zal gaan over een andere belangrijke bron: de epigrafie. Nadat de Romeinen een vreemd gebied hadden ingelijfd bij het Romeinse Rijk, kwam er vaak een zogenaamde inheems-Romeinse cultuur tot stand. Na de verovering van Gallië ontstond er in het huidige West-Europa een Gallo-Romeinse cultuur en in het Duitse deel van Centraal-Europa een Germaans-Romeinse cultuur. De inheems-Romeinse cultuur op de grens van het huidige West- en Centraal Europa, het gebied tussen de Rijn en de Maas, moet zowel Keltische als Germaanse elementen hebben bevat.¹⁴⁴ Een duidelijk Romeins gebruik in die inheems-Romeinse cultuur is de votiefsteen, een (vaak gedecoreerde) steen met daarop een inscriptie of eventueel afbeelding gewijd aan een bepaalde god of godin. Een belangrijk onderdeel van de wijding was natuurlijk het benoemen van de god(in), waarbij er in de Romeinse wereld vaak een dubbele naam voorkwam: zowel een Romeinse godheid als een inheemse godheid werd genoemd. Hercules Magusanus is het meest bekende voorbeeld uit Nederland. Dit gebruik wordt door Graham Webster verklaard als *double indemnity*, “dubbele vergoeding”,

¹⁴⁰ Gregorius van Tours *Hist.* 8, 15 (Bron: www.thelatinlibrary.com > Gregory of Tours > Liber VIII [Geraadpleegd: 27-4-2017]).

¹⁴¹ V. Caes. 2, 18.

¹⁴² *Vita Symphoriani Augustodunensis* 10; *Acta Patrocli* A 2, 6; *Vita Eugendi* (MGH p.158.32).

¹⁴³ *Vita Eligii* 2, 16.

¹⁴⁴ Wells 1996, 607.

die de Romeinen ervan verzekerde dat geen enkele godheid zich tegen hen kon keren.¹⁴⁵ Daarentegen is Derks van mening dat dit gebruik waarschijnlijk door inheemse priesters werd gecoördineerd.¹⁴⁶ Op de introductie van Romeinse goden stond ook toezicht volgens William van Andringa, die hierover het volgende zegt: “*The adoption of a Roman deity followed an official procedure by the authorities of the college or city.*”¹⁴⁷ Door dit gebruik zijn er tegenwoordig veel inheems-Romeinse godennamen uit het noorden van het Romeinse Rijk overgeleverd via deze inscripties. Het is echter opvallend dat er geen enkele Romeinse godin met een dubbele naam voorkomt.¹⁴⁸ Votiefstenen zouden volgens Jane Webster echter wel wat kritischer bekeken moeten worden, aangezien zij vooral ‘het Romeinse’ laten zien en niet altijd een duidelijke beeld van de Keltische of Germaanse godheid tonen: “*What interpretatio tells us, then, is how a Latin-literate, often non-indigenous, élite characterised the Celtic gods.*”¹⁴⁹ De bekendste namen die worden aangeroepen op votiefinscripties in het noorden van het Romeinse Rijk zijn Nehalennia uit Zeeland en de *matronae* uit het Duitse Rijnland. Daarnaast zijn er in het huidige West-Europa en Duitsland talloze votiefstenen gevonden die gewijd zijn aan lokale godinnen die waarschijnlijk hun oorsprong vinden in de pre-Romeinse religie van de Kelten en de Germanen. Het verspreidingsgebied van deze inheemse godinnen verschilt vaak erg: sommige godinnen komen slechts één keer op een inscriptie voor, terwijl andere soms voorkomen op inscripties uit verschillende landen in het huidige Europa. Op de volgende bladzijdes volgt een tabel van deze godinnen, met uitzondering van de verscheidene *matres* en *matronae*.

¹⁴⁵ Webster 1995, 155.

¹⁴⁶ Derks 1998, 100-101.

¹⁴⁷ Andringa 2011, 126.

¹⁴⁸ Derks 1998, 93.

¹⁴⁹ Webster 1995, 157.

Godin	Nederland	Duitsland	België	Groot-Brittannië
Abnoba		X		
Ahueccaniae ¹⁵⁰		X		
Alaisiagae ¹⁵¹				X
Alateivia ¹⁵²		X		
Ancamna ¹⁵³		X		
Ancasta ¹⁵⁴				X
Apadeva ¹⁵⁵		X		
Arcanua ¹⁵⁶	X			
Ardbinna ¹⁵⁷		X		
Argenta ¹⁵⁸		X		
Arnomecta ¹⁵⁹				X
Artio		X		
Aveta		X		
Boudina		X		
Brigantia				X
Britannia				X
Burorina ¹⁶⁰	X			
Caiva ¹⁶¹		X		
Coventina ¹⁶²				X
Cuda ¹⁶³				X
Exomna ¹⁶⁴	X			
Gantunae ¹⁶⁵		X		
Gontia		X		
Haeva ¹⁶⁶	X			
Hariasa ¹⁶⁷		X		
Harimella ¹⁶⁸				X

¹⁵⁰ CIL 13, 8161 (Gleuel, Duitsland). Deze godinnen heten Aveha en Hellivesa.

¹⁵¹ De drie inscripties uit Housesteads (Groot-Brittannië) waarop de Alaisiagae worden vermeld bevatten daarnaast de namen Beda, Fimmilena, Baudihiillia en Friagabis. Het kan zijn dat de vier namen de Keltische en de Germaanse naam van de twee Alaisiagae zijn.

¹⁵² CIL 13, 8606 (Xanten).

¹⁵³ Bekend van vier inscripties uit Duitsland: CIL 13, 7778 (Ripsdorf); AE 1915, 0071 = AE 1916, 0027 = AE 1985, 0680 (Trier); AE 1915, 00070 = AE 1916, 0028 (Trier); CIL 13, 4119 (Möhn).

¹⁵⁴ CIL 7, 4 (Bitterne, Groot-Brittannië).

¹⁵⁵ AE 2005, 1065 = AE 1956, 0247 (Keulen).

¹⁵⁶ AE 1983, 723 (Buchten, Nederland).

¹⁵⁷ CIL 13, 7848 (Gey, Duitsland). Ardbinna is wellicht een vorm van Arduinna, de godin van de Ardennen.

¹⁵⁸ AE 1974, 0443 (Keulen). Waarschijnlijk komt haar naam uit het Latijn (Stolte 1986, 655).

¹⁵⁹ RIB 281 (Brough-on-Noe, Groot-Brittannië).

¹⁶⁰ CIL 13, 8775 (Domburg, Nederland).

¹⁶¹ CIL 13, 4149 (Pelm, Duitsland); AE 1989, 543 (Budesheim, Duitsland).

¹⁶² Birley 1986, 45-46.

¹⁶³ RIB 129 (Daglinworth, Groot-Brittannië).

¹⁶⁴ AE 1965, 0328 (Alem, Nederland). De naam kan zijn voortgekomen uit de oudere vorm Exobna (Spickermann & De Bernardo Stempel 2005, 140) en uit Keulen is een vrouw genaamd Exomna bekend (CIL 13, 8409).

¹⁶⁵ CIL 13, 8218 (Keulen).

¹⁶⁶ CIL 13, 8705 (Huissen, Nederland).

¹⁶⁷ CIL 13, 8185 (Keulen).

¹⁶⁸ CIL 7, 1065 (Birrens, Groot-Brittannië). Volgens Stolte waarschijnlijk uit Germania Inferior (Stolte 1986, 605).

Godin	Nederland	Duitsland	België	Groot-Brittannië
Hludana ¹⁶⁹	X	X		
Hurstrga ¹⁷⁰	X			
Icovellauna		X		
Idbansgabia ¹⁷¹		X		
(I)seneucaega ¹⁷²	X			
Dea Latis ¹⁷³				X
Malvisiae ¹⁷⁴		X		
Nehalen(n)ia ¹⁷⁵	X	X		
Nemetona		X		
(P)ritona		X		
Ratis ¹⁷⁶				X
Ricagambeda ¹⁷⁷				X
Rura ¹⁷⁸	X			
Sandraudiga ¹⁷⁹	X			
Sa(..)ada ¹⁸⁰				X
Semitae ¹⁸¹		X		
Senuna				X
Setlocenia ¹⁸²				X
Sibulca ¹⁸³		X		
Sulis				X
Sunuxsal		X		
Titaca		X		
Traval(.)hae ¹⁸⁴		X		
Vagdavercustis	X	X		
Verbeia ¹⁸⁵				X
Vercana ¹⁸⁶		X		
Vihansa ¹⁸⁷			X	
Viradectis	X	X	X	
Xulsigiae-triade		X		

¹⁶⁹ CIL 13, 8661 (Monterberg); 7944 (Iversheim); 8611 (Xanten); 8723 (Holdeurn); 8830 (Beetgum).

¹⁷⁰ CIL 13, 261 (Kapel Avezaath, Nederland).

¹⁷¹ CIL 13, 7867 (Pier-Bonsdorf, Duitsland).

¹⁷² AE 1981, 657 (Zennewijnen, Nederland).

¹⁷³ CIL 7, 1348 (Birdoswald, Groot-Brittannië); 938 (Burgh-by-Sands, Groot-Brittannië).

¹⁷⁴ CIL 13, 8208 (Keulen); 8598 (Nieuwerkerk, Duitsland).

¹⁷⁵ Nehalen(n)ia komt op maar liefst 244 votiefinscripties voor in Germania Inferior! (Spickermann & De Bernardo Stempel 2005, 127).

¹⁷⁶ CIL 7, 580 (Chesters, Groot-Brittannië); 828 (Birdoswald, Groot-Brittannië).

¹⁷⁷ CIL 7, 1072 (Birrens). Volgens Stolte waarschijnlijk uit Germania Inferior (Stolte 1986, 606).

¹⁷⁸ Godin van de rivier de Roer in Limburg, bekend van één inscriptie uit Roermond (Bogaers 1963, 57-68).

¹⁷⁹ CIL 13, 8774 (Zundert, Nederland).

¹⁸⁰ CIL 7, 712 (Beltingham, Groot-Brittannië). De naam op de inscriptie kan Saiiada, Satiada of Sattada zijn.

¹⁸¹ CIL 13, 8243 (Keulen).

¹⁸² CIL 7, 393 (Maryport, Groot-Brittannië).

¹⁸³ AE 1963, 46 (Bonn, Duitsland).

¹⁸⁴ Stolte 1986, 605.

¹⁸⁵ CIL 7, 208 (Ilkley, Groot-Brittannië).

¹⁸⁶ CIL 13, 4511 (Ernstweiler, Duitsland); 7667 (Bad Bertrich).

¹⁸⁷ CIL 13, 3592 (Tongeren).

Uit het huidige West- en Centraal Europa kennen we meerdere inscripties voor de inheemse of inheems-Romeinse godinnen Arduin(n)a,¹⁸⁸ Hericura = Aericura = Ericura,¹⁸⁹ de *matres*, de *matronae*, Rosmerta,¹⁹⁰ Sirona¹⁹¹ en Sulevia(e).

Op veel votiefstenen uit het noorden van het Romeinse Rijk worden ook Romeinse godinnen genoemd. Het is voor dit onderzoek echter vooral van belang om te kijken naar de votiefstenen in de Romeinse provincies Germania Inferior en Gallia Belgica. Daar worden de godinnen Fortuna, Juno, Diana, Minerva, Victoria en Venus het meest genoemd op votiefstenen.¹⁹² Daarnaast komt een enkele keer Vesta voor.¹⁹³ Uit Millingen aan de Rijn in Nederland kennen we nog een bijzonder geval, namelijk de grafsteen voor de overleden Rufia Materna. Naast grafsteen blijkt die volgens de inscriptie ook te dienen als votiefsteen, aangezien Rufia's moeder, Mucronia Marcia, haar dochter namelijk 'vergoddelijk': zij noemt haar *dea domina* ("godin gebiedster") en wijdt aan haar een stuk heilig woud.¹⁹⁴ De 'vergoddelijking' is zeldzaam en heeft waarschijnlijk te maken met verering van de Di Manes in het Romeinse Rijk, aangezien de steen vermeldt dat Rufia's familie jaarlijks offers aan haar zal brengen op de Parentalia.

Hoewel voor godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk geen gebruik van dubbele namen op votiefstenen is overgeleverd, kan dit gebruik wellicht toch iets vertellen over de interpretatie van het godinnenbeeld uit Heerlen. Mogelijk is daar wel sprake van *double indemnity* en wilde de beeldhouwer niet alleen de godin Minerva, maar ook een inheemse godin of de *matronae* tevreden houden. De tabel met inheemse godinnennamen in votiefinscripties laat zien dat zo'n zeldzame inheemse godin ook wellicht verbonden kan worden met het Heerlens beeld. Het is mogelijk dat de verering of de iconografie van een inheemse godin de beeldhouwer inspireerde om een eigen invulling te geven aan het uiterlijk van de godin Minerva. De steen voor Rufia Materna toont aan dat de term 'godin' of het fenomeen 'goddelijkheid' op verschillende manieren geïnterpreteerd werd in het noorden van het Romeinse Rijk. Wellicht is op deze manier de figuur van het Heerlens godinnenbeeld gevormd naar het uiterlijk van een overleden vrouw uit de familie van de beeldhouwer.

2.3 Godinnen in steen, terracotta en brons

Een andere bron die iets kan vertellen over de verering van godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk zijn de afbeeldingen van godheden. Uit pre-Romeinse Centraal-Europa zijn afbeeldingen van krijgers,¹⁹⁵ menselijke, goddelijke en dierlijke figuren in natuursteen¹⁹⁶ en hout¹⁹⁷ bekend. Zo zegt Cassibry: "*As with written words, experimentation with figural sculptures preceded conquest, but developed in radically new directions thereafter.*"¹⁹⁸ Met zekerheid kan aan de hand van de ontelbare voorbeelden gezegd worden dat beeldhouwwerk een Romeins verschijnsel is dat met de Romeinse overheersing van het huidige West-Europa is meegekomen. Maar in welk materiaal zijn Romeinse godinnen afgebeeld? Het

¹⁸⁸ De Keltische jacht- en woudgodin van de Ardennen. Miranda Aldhouse-Green interpreteert haar ook als een everzwijn-godin (Green 1995, 479).

¹⁸⁹ Green 1992, 69.

¹⁹⁰ Green 1995, 482.

¹⁹¹ Green 1995, 482.

¹⁹² Lendering & Bosman 2010, 209.

¹⁹³ Stuart & De Grooth 1987, 35.

¹⁹⁴ CIL 13, 8706.

¹⁹⁵ Miranda Aldhouse-Green interpreteert ze als goden of gestorven helden (Green 1995, 466-467).

¹⁹⁶ Uit Roquepertuse (Frankrijk) zijn zulke sculpturen bekend (Green 1992, 108; 143; 146; 211; 219).

¹⁹⁷ Bv. de houten votiefbeeldjes die gedeponneerd zijn bij de bronnen van Chamalières of bij de bron van de Seine uit de eerste eeuw v. Chr. (Woolf 1998, 227).

¹⁹⁸ Cassibry 2015, 476.

vondstmateriaal uit Nederland en België is voldoende om een beeld te schetsen van afbeeldingen van godinnen uit het huidige noorden van West-Europa.

In brons zijn beeldjes van Ceres/Rosmerta, Cybele, Diana, Epona, Fortuna, Hora, Isis, Isis-Fortuna, Juno, Luna, *mater*/'moedergodin', Minerva, Venus en Victoria gevonden.¹⁹⁹ In terracotta zijn Cybele, Diana, Epona, Fortuna, Isis, Juno, Luna, Minerva, de Parcae, Venus, Victoria, 'moedergodinnen' (vrouw met kind, vrouw met vruchten of vrouw met hond) en waternimfen bekend.²⁰⁰ De afbeeldingen in natuursteen zijn zeldzamer, maar komen ook voor in verschillende soorten geïmporteerde natuursteen. Zo zijn er uit Zeeland veertien restanten van kalkstenen beeldjes van een tronende Nehalennia bekend.²⁰¹ Daarnaast zijn er ook uit Nijmegen een aantal afbeeldingen van godinnen in natuursteen bekend, namelijk een kalkstenen beeld van een tronende godin (Minerva?), een zandstenen beeld van een tronende *mater*, een afbeelding van Minerva op een zuilfragment van een Jupiterzuil en op de bekende godenpijler staan afbeeldingen van Victoria, Diana en Ceres. Uit Kessel (Limburg) is er een driegodensteen met onder andere Juno en Minerva bekend en in St. Odiliënberg (Limburg) is een halve godensteen met een afbeelding van Minerva gevonden. In Rimburch (Limburg) is een zandstenen votiefaltaar met een afbeelding van Minerva onder de fundamenteën van een Romeins huis gevonden en uit Heerlen komt het zandstenen beeld van een tronende Minerva. In Bunde (Limburg) werd op een akker ook een kalkstenen beeld van een tronende godin, waarschijnlijk Minerva, gevonden. Uit Maastricht kennen we een fragment van een Jupiterpijler met afbeeldingen van Fortuna en Diana, een fragment van een Jupiterpijler met afbeeldingen van Virtus en Roma/Honos, een viergodensteen met een afbeelding van Fortuna, een viergodensteen met een afbeelding van Venus, een fragment van een viergodensteen met een afbeelding van Juno, een kapiteel met een afbeelding van Moira en een fragment van een Dianabeeld.²⁰² In Heers (België) is een viergodensteen met een afbeelding van onder andere Juno²⁰³ gevonden en in Berg (België) een viergodensteen met afbeeldingen van Fortuna en Ceres of Abundantia.²⁰⁴ Uit Tongeren zijn een viergodensteen met afbeeldingen van Fortuna en Juno,²⁰⁵ een sculptuur van Fortuna of Abundantia,²⁰⁶ een sculptuur van een 'moedergodin' of Abundantia²⁰⁷ en een votiefsteen voor een 'moedergodin'²⁰⁸ bekend. Uit Tienen (België) is een tufstenen beeld van een tronende Fortuna en een beeld van een staande Venus met Amor bekend.²⁰⁹

Hoewel natuurstenen beelden zeker in pre-Romeins Centraal Europa en wellicht in West-Europa voorkwamen, zal de Romeinse overheersing voor een sterke groei in het aantal natuurstenen beeldhouwwerken hebben gezorgd. Het godinnenbeeld uit Heerlen laat goed zien dat er geen plotselinge omslag naar een Italisch-Romeinse beeldhouwstijl plaatsvond, maar dat de pre-Romeinse beeldhouwstijl nog lange tijd van grote invloed was na

¹⁹⁹ Zadoks-Josephus Jitta, Peters, Van Es 1967; 1969; Zadoks-Josephus Jitta, Peters & Witteveen 1973; Faider-Feytmans 1979, Vol. I, 49-214. Er moet rekening worden gehouden dat deze gegevens inmiddels al verouderd kunnen zijn.

²⁰⁰ DB 2005, 31-318b; VB 1983, 243; VB 1987, 349-553. De beeldjes van terracotta werden vooral gebruikt als sacraal object in het huisaltaar (*lararium* of *aedicula*), offergave bij een heiligdom en als bijgift in graven, maar konden daarnaast ook als speelgoed gebruikt worden (VB 1996, 10).

²⁰¹ Stuart & Bogaers 2001, Tafel 7-13.

²⁰² Panhuysen 1996, 343-347; 348-352; 364-368; 368-371; 372-374; 390-395; 399.

²⁰³ GRM, inv. nr. 2837.

²⁰⁴ <http://archeologie3700.blogspot.nl/2015/02/vier-goden-in-de-vermeulenstraat.html> [Geraadpleegd: 12-5-2017].

²⁰⁵ <http://archeologie3700.blogspot.nl/2015/02/vier-goden-in-de-vermeulenstraat.html> [Geraadpleegd: 12-5-2017].

²⁰⁶ GRM, inv. nr. 69.A.4.

²⁰⁷ GRM, inv. nr. 2841.

²⁰⁸ GRM, inv. nr. 2840.

²⁰⁹ OKV, jrg. 39 (2001), nr. 1, 22.

het begin van de Romeinse overheersing. De grote verscheidenheid aan Romeinse godinnen in beeldjes van brons en terracotta laat zien dat individuen in het noorden van het Romeinse Rijk ook behoefte hadden aan een persoonlijke invulling van religie. Dat is ook te zien aan de cultusbeelden van Nehalennia: de verering van een godin op persoonlijk niveau kon ook vergroot worden naar lokaal niveau. Wellicht heeft er in de totstandkoming van het godinnenbeeld van Heerlen ook een dergelijke ontwikkeling plaatsgevonden.

III

Afbeeldingen van godinnen uit het noorden van het Romeinse Rijk

Om de in hoofdstuk I gestelde interpretatie van het godinnenbeeld uit Heerlen als Minerva te verduidelijken of te ondersteunen, zal in dit hoofdstuk gekeken worden naar andere afbeeldingen van godinnen en vrouwenfiguren uit het noorden van het Romeinse Rijk. Eerst zullen afbeeldingen van Minerva aan bod komen en vervolgens afbeeldingen van andere godinnen of vrouwenfiguren.

3.1 Limburg

Uit Heerlen zijn behalve het besproken beeld enkele afbeeldingen van de godin Minerva bekend. Zo is in 1920 in de wijk Beersdal een Minervabeeldje van terracotta gevonden, dat 12,2 cm hoog, 4,4 cm breed en 4,9 cm diep is (afb. 19).²¹⁰ Het kan gedateerd worden in 90/100-150 n. Chr. en is gefabriceerd in Keulen of Trier.²¹¹ Op de plooien, de ogen, de rechterhand en het schild zitten nog sporen van purperbruine verf.²¹² Het beeldje toont een tronende Minerva, die een lang kleed met een *aegis* en een *gorgoneion*, een mantel en helm met enkele helmbos draagt. Zij heeft een schild aan haar linkerkant en in haar rechterhand een rond object (fruit?).²¹³ Sommige exemplaren van Minervabeeldjes in terracotta lijken op beeldjes van vrouwenfiguren die als *matronae*, *matres* of 'moedergodinnen' te interpreteren zijn. Over die gelijkenis zegt Georgette Van Boekel: "Het is daarom aannemelijk dat Germaanse en Keltische godinnen soms schuilgaan achter haar uiterlijk. Inheemse gelovigen hebben Minerva in zulke gevallen met hun eigen 'moedergodinnen' geïdentificeerd."²¹⁴ Het beeldje van terracotta is echter niet het enige voorbeeld uit Heerlen dat Minerva mét helm afbeeldt, in tegenstelling tot het zandstenen Minervabeeld. In de Kruisstraat te Heerlen is een kleine, bronzen buste van Minerva gevonden (afb. 20).²¹⁵ De kleine buste is 4,3 cm hoog en 2,2 cm breed. Deze Minerva draagt een Korintische helm met hoge helmbos en de achterzijde is hol, aangezien de buste deel uitmaakte van een spatel om de was op schrijfplankjes mee glad te strijken. Daarnaast is in Heerlen nog een bronzen fragment van pantserbeslag van 7,5 cm hoog met een reliëfafbeelding van Minerva gevonden op het terrein van het Romeinse badhuis (afb. 21).²¹⁶ Op de afbeelding is de godin en *profil* weergegeven en draagt ze een helm met een helmbos.

Een opmerkelijke gelijkenis met het Heerlens beeld is te zien bij een groot fragment van een Romeins godenbeeld dat in 2008 op een akker in Bunde (Limburg) werd gevonden door amateurarcheoloog Jim Pepels (afb. 22-26).²¹⁷ Het beeld uit Bunde is gemaakt van kalksteen uit Norroy (Frankrijk) en is 36,7 cm hoog, 25 cm breed en 18 cm diep. Een bijzonder onderdeel van het beeld is het restant van een doorgat, waarin een dook het beeld aan een basis of zuil moet hebben verankerd. Dit beeld is door Titus Panhuysen geïnterpreteerd als vrouwenfiguur, aangezien de figuur een chiton draagt. Alle zijanten van de troon tonen een gordijndoek tussen de regels of houten elementen. Nadat Pepels twee

²¹⁰ TM, inv. nr. 3835; DB 2005, 419, cat. nr. 3757.

²¹¹ DB 2014, 58.

²¹² DB 2014, 160.

²¹³ VB 1987, 425-426.

²¹⁴ VB 1989, 29.

²¹⁵ TM, inv. nr. 22163.

²¹⁶ TM, inv. nr. 04264. Het gaat hier waarschijnlijk om een sluiting (van de borst) (Fischer 2012, 165-166).

²¹⁷ Pepels 2010, 2-8.

fragmenten van het bovenlichaam, die hij later heeft gevonden, aan het grote fragment had bevestigd, bleek het hier hoogstwaarschijnlijk te gaan om een Minerva: de aanzet van een ronding in het beeld naast het rechterbeen bevatte waarschijnlijk een (metalen) schild en de later gevonden linkerschouder lijkt aan te tonen dat de linkerarm omhoog was gericht. Het beeld zal dus waarschijnlijk een metalen lans hebben bevat. De attributen zouden echter ook kunnen wijzen op de godin Roma, aangezien zij ook met een schild of lans wordt afgebeeld. Het beeld valt volgens Titus Panhuysen te dateren rond 150 n. Chr.²¹⁸

Een figuur die in tegenstelling tot de godinnenbeelden uit Heerlen en Bunde duidelijk als Minerva te herkennen is, staat afgebeeld op een votiefaltaar dat in 1926-1929 bij opgravingen op een kasteelterrein in Rimburch (Limburg) werd gevonden. Het votiefaltaar is gevonden onder de fundamente van een Romeins huis. Het is vermoedelijk van Nievelsteiner zandsteen en toont afbeeldingen van de godin Minerva en een mannenfiguur met een baard in een nis (afb. 27).²¹⁹ De nis vertoont gelijkenis met een *aedicula* en is 40 cm hoog, 28 centimeter breed en 18 cm diep. Minerva staat aan de linkerkant, draagt een lang kleed en heeft een helm bovenop haar gekrulde kapsel. In haar rechterhand heeft zij een lans en in haar slecht zichtbare linkerhand heeft zij een rond voorwerp, wellicht een klein schild of een *patera*, een offerschaal. De interpretatie van Minerva is duidelijk door één specifiek attribuut: naast haar is een uil, het aan haar gewijde dier, afgebeeld. De man aan de rechterkant draagt een gewaad tot aan zijn knieën en heeft een geldbuidel, een *marsupium*, in zijn rechterhand. Hij kan op twee manieren geïnterpreteerd worden, namelijk als de Romeinse handelsgod Mercurius of als een mannelijk dedicant, die als dank voor zijn rijkdom een klein altaar aan Minerva heeft gewijd.²²⁰ Op de (beide?) zijanten van het votiefaltaar staat een laurierboom, een bekende decoratie aan zijanten van votiefstenen in het noorden van het Romeinse Rijk.

Een ander voorbeeld van een duidelijk herkenbare Minerva is te zien op een fragment van een viergodenstein die in 1883 werd gevonden bij bouwwerkzaamheden aan de Mariakapel in St. Odiliënberg (afb. 28).²²¹ Op de viergodenstein zijn de goden Minerva en (waarschijnlijk) Mercurius te zien. Minerva draagt een helm met enkele helmbos op haar zwaar beschadigde hoofd en een kleed om haar lichaam. In haar rechterhand heeft zij een lans vast en naast haar staat een uil op een zuiltje. In haar linkerhand moet zij een object hebben vastgehouden (schild of *patera*?). De viergodenstein is gemaakt van Nievelsteiner zandsteen.

²¹⁸ Pepels 2010, 2.

²¹⁹ E X 7640. Particulier bezit.

²²⁰ Er zijn ook tegenargumenten voor de interpretatie van de rechter figuur als Mercurius. Volgens Miranda Aldhouse-Green zou juist de godin *Gallicitas* ("Gallischheid") en de god *Romanitas* ("Romeinsheid") moeten representeren (Cassibry 2015, 477). Indien de rechter figuur inderdaad Mercurius moet voorstellen, kan de combinatie van de linker figuur met Mercurius door *interpretatio romana* erop duiden dat de linker figuur de Gallo-Romeinse godin Rosmerta voorstelt, die vaak met een *patera* of hoorn des overvloeds in haar handen als "goddelijke echtgenote" in het gezelschap van Mercurius voorkomt (Green 1992, 54-55). De linker figuur is echter met de bekende kenmerken van Minerva afgebeeld, maar de rechter figuur met slechts één kenmerk van Mercurius, namelijk de geldbuidel. Het uiterlijk van de rechter figuur lijkt echter niet op de bekende Grieks-Romeinse weergave van Mercurius met een gevleugelde reishoed, gevleugelde schoenen en een *kerykeion* (Lat. *caduceus*) als attributen (Moormann & Uitterhoeve 1987, 135). Hoewel de linker figuur wellicht een *patera*, een van de attributen van Rosmerta, vasthoudt, is de figuur met de meest bekende kenmerken van Minerva afgebeeld; dit spreekt de interpretatie van deze figuur als Rosmerta zeer tegen.

²²¹ Noelke 2010-2011, 287, cat. nr. 194.

3.2 Tronende Minerva in Nederland

Uit Nederland kennen we nog een andere afbeelding van een tronende godin, die wellicht als Minerva geïnterpreteerd kan worden. Bij Fort Krayenhoff in Nijmegen werd in 1830 een 21 cm hoog kalkstenen beeld van een tronende godin, waarschijnlijk Minerva, gevonden (afb. 29).²²² De linkerhand rust op een schild en de rechterarm is mogelijk versierd met een armband in de vorm van een slang, een dier dat naast de uil ook aan Athene/Minerva is gewijd.²²³ Op de basis van het beeld bevinden zich nog sporen van rode verf. Dit exemplaar laat zien dat er ook godinnenbeelden zijn met schild, maar zonder lans. Indien de slang inderdaad op de interpretatie van Minerva wijst, zou dit exemplaar een Minerva zonder lans zijn. Hoewel het Heerlens Minervabeeld sterke aanwijzingen voor de aanwezigheid van een lans heeft, laat dit godinnenbeeld uit Nijmegen zien dat dit specifieke attribuut niet altijd aanwezig is bij een tronende Minerva.

3.3 Minerva buiten Nederland

Uit Duitsland, Noord-Frankrijk en Groot-Brittannië kennen we vele afbeeldingen die als Minerva geïnterpreteerd kunnen worden, waarvan hier enkele aan de orde komen die gelijkenissen vertonen met het Heerlens godinnenbeeld.

Rond 1900 werd er in de Kellersberger Gracht bij Alsdorf (Duitsland) een 42 cm hoog beeld van een tronende godin gevonden, gemaakt van witte zandsteen (afb. 30).²²⁴ Hoewel het hoofd ontbreekt, is te zien dat het hier om een Minerva of de godin Roma gaat aan de hand van het grote, ovale schild met een leeuwenkop bij de linkerhand. De (metalen) lans aan de rechterhand ontbreekt. Alle zijanten van de troon tonen een gordijndoek.²²⁵ Het feit dat de vondstlocatie zo dicht bij de zandsteengroeve in Herzogenrath ligt, doet vermoeden dat dit beeld ook waarschijnlijk van Nievelsteiner zandsteen was gemaakt door een lokale beeldhouwer. Het exemplaar uit Alsdorf laat in ieder geval meer vakmanschap zien dan het Heerlens godinnenbeeld.

Een gelijkend voorbeeld is een zandstenen Minervabeeld dat bij een opgraving van een Romeinse villa in Kreuzrath (Duitsland) is gevonden (afb. 31).²²⁶ Het godinnenbeeld is 37 cm hoog, 26 cm breed en 24 cm diep en de troon is 14 cm hoog, 18 cm breed en 15 cm diep. De tronende Minerva draagt een chiton en heeft in haar linkerhand een rond schild met een ronde schildknop vast. De rechterhand ontbreekt, maar moet uitgestrekt naar boven hebben gestaan met een lans in de hand. De troon is aan de zijanten en de achterkant versierd met gordijndoeken. Het beeld is samen met andere fragmenten van Romeins beeldhouwwerk gevonden en maakte waarschijnlijk deel uit van een klein heiligdom.²²⁷

Een zeer bekende afbeelding van een tronende Minerva in het Romeinse Rijk is in Trier (Duitsland) gevonden, namelijk een marmeren beeldengroep van de *Trias Capitolina* (afb. 32).²²⁸ De beeldengroep is 39 cm hoog, 40,5 cm breed en 17,8 cm diep. De Minerva van de *Trias Capitolina* draagt een aegis met Medusakop en in haar afgebroken rechterhand heeft zij waarschijnlijk een lans vastgehouden. Daarnaast staat in de catalogus van Émile Espérandieu staat bij de beschrijvingen van beeldhouwwerk uit Trier een pilaar van

²²² RMO, inv. nr. NVV I; Stuart 1986, 43.

²²³ Moormann & Uitterhoeve 1987, 64.

²²⁴ E IX 6572. Het beeld is tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

²²⁵ Kisa 1906, 21-22.

²²⁶ *Bonner Jahrbücher* 159 (1959), 412. Kreuzrath ligt net als Alsdorf dichtbij oostelijk Zuid-Limburg.

²²⁷ Bauchhenß & Noelke 1981, 305.

²²⁸ Rheinisches Landesmuseum Trier, inv. nr. ST 3196.

onbekende herkomst van 134 cm hoog, 75 cm breed en 75 cm diep (afb. 33).²²⁹ Een van de zijdes toont een afbeelding van een staande Minerva, die net zoals de Heerlense Minerva in haar rechterhand een klein schild heeft en in haar linkerhand een lans vasthoudt.

Op viergodenstenen uit Udelfangen (Duitsland), Welschbillig (Duitsland) en Niederbronn-les-Bains (Frankrijk) zijn gelijkende afbeeldingen van Minerva te zien. De viergodensteen uit Udelfangen is in 1885 gevonden en is 107 cm hoog, 47 cm breed en 47 cm diep (afb. 34).²³⁰ Een van die vier zijdes toont een afbeelding van een staande Minerva, die een helm draagt en een groot schild aan haar rechterkant heeft staan. Haar rechterhand rust op het schild, waarvan de handgreep te zien is, en met haar linkerhand houdt ze een lans vast. In Welschbillig werden in 1850 twee fragmenten van een viergodensteen van 87 cm hoog, 46 cm breed en 46 cm diep gevonden (afb. 35).²³¹ Op een van de vier zijdes, die helaas in twee helften is gebroken, is nog een afbeelding van een staande Minerva te herkennen. In haar rechterhand houdt zij een schild vast, maar het is onduidelijk wat zij in haar linkerhand vasthoudt. In Niederbronn-les-Bains is in 1760 een fragment van een pilaar van 50 cm hoog en 30 cm breed met een reliëf afbeelding van een staande Minerva gevonden (afb. 36).²³² De onderste helft van de pilaar is tijdens een brand in 1870 verwoest, waardoor nu nog slechts de bovenste helft van 26 cm hoog over is. Minerva is gekleed in een *tunica* en draagt een borstspantser met een *gorgoneion*. In haar omhooggestoken linkerhand houdt zij een lans vast en in haar rechterhand heeft zij een schild.

Uit Alzey (Duitsland) is een fragment van een zandstenen reliëfzuil van 45 cm hoog en 70 cm in diameter bekend (afb. 37).²³³ Hierop staat onder andere de godin Minerva met twee bijzondere kenmerken afgebeeld: zij draagt een capuchonachtige helm die erg op een Frygische muts lijkt en om haar hals zit wellicht een torque.²³⁴ Daarnaast is op haar linkerschouder een uil afgebeeld en staat aan haar rechterkant een lans. Hoewel deze Minerva herkenbaar is aan haar uil, wordt zij net als de Heerlense Minerva met niet-Romeinse kenmerken getoond.

Er zijn ook nog twee bijzondere afbeeldingen in metaal van Minerva bekend. Uit Ben-Ahin (België) is een bronzen beeldje van 11,9 cm hoog van een staande Minerva bekend (afb. 38).²³⁵ Deze Minerva heeft waarschijnlijk in oorspronkelijk vorm een lans in haar linkerhand vastgehouden. Germaine Faider-Feytmans zei hierover: “*Le dégagement du bras et du sein droits accentuent son caractère local.*”²³⁶ Daarnaast werd in 1984 in Dorchester (Groot-Brittannië) een loden *aedicula* met een Minerva uit de laat-Romeinse tijd opgegraven (afb. 39).²³⁷ Minerva is duidelijk te herkennen aan de helm, het schild in haar rechterhand en de speer in haar linkerhand. De verdeling van de attributen zoals bij het Heerlens godinnenbeeld komt dus ook bij deze bronzen exemplaren uit België en Groot-Brittannië voor.

²²⁹ E VI 5022.

²³⁰ E VI 5230.

²³¹ E VI 5235.

²³² E VII 5600.

²³³ Bauchhenß & Noelke 1981, 91, cat. nr. 18.

²³⁴ Bauchhenß & Noelke 1981, 91.

²³⁵ Faider-Feytmans 1979, 85, cat. nr. 83.

²³⁶ Faider-Feytmans 1979, 86.

²³⁷ Henig 1987, 376-377.

3.4 Andere tronende godinnen

Er zijn voorbeelden van andere tronende godinnenbeelden uit het noorden van het Romeinse Rijk bekend. In onderstaande tekst zullen beelden van Nehalennia, *matres* en overige vrouwenfiguren behandeld worden.

De meest bekende godinnenbeelden uit Nederland zijn wellicht de beelden van de godin Nehalennia uit Zeeland. Het mooiste exemplaar werd in 1970 in de Oosterschelde bij Colijnsplaat gevonden, namelijk een kalkstenen beeld van 82 cm hoog, 36,5 cm breed en 30 cm diep van een tronende Nehalennia (afb. 40).²³⁸ Aan haar rechterkant zit een hond en aan haar linkerkant staat een mand met vruchten, waarschijnlijk appels. Daarnaast is nog een ander kalkstenen beeld bekend van een tronende Nehalennia van 71 cm hoog, 30,5 cm breed en 29 cm diep.²³⁹ Bij dit exemplaar ontbreekt het hoofd. Aan haar rechterkant zit een hond en op haar schoot ligt een schaal met vruchten. Stuart beschouwt beelden van Nehalennia van deze grootte als cultusbeelden die in een heiligdom stonden.²⁴⁰ Bij Colijnsplaat is er ook een kleiner kalkstenen beeld van 24 cm hoog, 8 cm breed en 6,5 cm diep van een tronende Nehalennia gevonden.²⁴¹ Het hoofd ontbreekt en het beeld is zeer verweerd. Nehalennia houdt op haar schoot een schotel met vruchten vast en naast haar rechterbeen zit een hond. Daarnaast zijn er vier exemplaren van vergelijkbare kleinere kalkstenen beeldjes gevonden.²⁴² Volgens Stuart zijn kalkstenen beeldjes van deze grootte vergelijkbaar met terracotta votiefbeeldjes.²⁴³

Stilistische gelijkenissen met het Heerlens godinnenbeeld zijn te zien bij een vrouwenfiguur uit Nijmegen. Uit deze stad is een 37 cm hoog, 25 cm breed en ca. 30 cm diep zandstenen beeld van een tronende *mater* bekend, die naar verluidt is gevonden in de omgeving van het grafveld Nijmegen-West (afb. 41).²⁴⁴ De troon van het beeld is ernstig beschadigd, de handen zijn afgebroken en de ogen bevatten slijtageschade. De *mater* draagt een lang gewaad en heeft een buitenproportioneel hoofd met eenvoudige gelaatstrekken. Op het bovenlichaam is een reliëfdecoratie in de vorm van een Andreaskruis te zien.

Daarnaast vertoont een kalkstenen beeld van een tronende vrouwenfiguur van 19 cm hoog uit Luxemburg ook een stilistische overeenkomst met het beeld uit Heerlen (afb. 42).²⁴⁵ De figuur van het Luxemburgse exemplaar houdt met zijn handen een mand met fruit op zijn schoot vast. Net zoals bij het godinnenbeeld uit Heerlen valt een groot deel van de onderkant van het kleed samen tussen de benen van dit figuur. De vormgeving van de onderkant van het kleed lijkt zeer veel op die van het Heerlens beeld. De figuur kan geïnterpreteerd worden als Abundantia, maar stelt waarschijnlijk een *mater* voor.

Aan de Scheveningseweg in Den Haag zijn enkele terracotta beeldjes gevonden, waaronder een fragment van een 10,5 cm hoog, 5,7 cm breed en 3 cm diep beeldje van een tronende 'moedergodin' (afb. 43).²⁴⁶ De interpretatie als 'moedergodin' berust op andere parallellen.²⁴⁷ Het fragment toont het bovenlichaam van een tronende 'moedergodin', die een diadeem op haar hoofd draagt. Haar armen worden bedekt door een zware mantel en waarschijnlijk is er een sluier over de diadeem heen gedrapeerd. Dit doet erg denken aan de

²³⁸ RMO, inv. nr. i 1970/12.38.

²³⁹ RMO, inv. nr. i 1970/12.37.

²⁴⁰ Stuart 2003, 52.

²⁴¹ Stuart & Bogaers 2001, Vol. I, 185, D10.

²⁴² Stuart & Bogaers 2001, Vol. I, 185-186, D11; D12; D13; D14.

²⁴³ Stuart 2003, 53.

²⁴⁴ MHV, inv. nr. XXV.a.12.

²⁴⁵ E V 4272.

²⁴⁶ VB 1987, 480-481, cat. nr. 83.

²⁴⁷ VB 1989, 22.

sluier en de bedekking van de armen bij het Heerlens godinnenbeeld. Het Haagse beeldje is te dateren tussen het einde van de tweede eeuw en het midden van de derde eeuw n. Chr.

Eveneens lijkt de manier waarop de rechterarm van de Heerlense Minerva is bedekt erg op de manier waarop de armen van een bronzen beeldje uit Nijmegen is bedekt met een mantel. Het is een beeldje van een *mater* en het is 4,4 cm hoog, cm breed en 2 cm diep (afb. 44).²⁴⁸ Zij zit op een troon en op haar schoot heeft zij een grote mand met vruchten.

3.5 Synthese

De afbeeldingen van Minerva in Limburg laten zien dat de iconografie van Minerva met helm, schild en uil bekend was in het noorden van het Romeinse Rijk. De andere afbeeldingen van Minerva uit Heerlen laten haar wél met helm op haar hoofd zien, maar ze zijn op een hand te tellen en zijn niet afdoende om het godinnenbeeld van Heerlen als cultusbeeld te bestempelen. Het godinnenbeeld uit Bunde kan wellicht de attributen op dezelfde wijze als het Heerlens godinnenbeeld verdeeld hebben, maar is daarentegen wel gemaakt van een luxere steensoort en van beter vakmanschap. Indien de *Minervae* van Rimburch, St. Odiliënberg, Alsdorf en Kreuzrath inderdaad allemaal in Nievelsteiner zandsteen zijn vervaardigd, zou dat betekenen dat er in de Romeinse tijd lokale beeldhouwers waren die wel degelijk bekend waren met de heersende iconografie van Minerva. Daarnaast konden deze beeldhouwers exemplaren van beter vakmanschap dan het Heerlens beeld vervaardigen. Het godinnenbeeld van Fort Krayenhoff uit Nijmegen laat zien dat beeldhouwers hun eigen invulling aan die iconografie konden geven. Uit Duitsland, Frankrijk, België en Groot-Brittannië zijn meerdere tronende en staande parallellen bekend in natuursteen en metaal. Zij vertonen gelijkenissen met de Heerlense Minerva wat betreft de plaatsing van de attributen. Bovendien is het exemplaar uit Alzey is een mooie parallel van Minerva met niet-Romeinse kenmerken. Een tronende houding bij afbeeldingen van godinnen was niet onbekend in het Romeinse Rijk. De vermelde beelden en beeldjes van tronende vrouwenfiguren zoals Nehalennia en *matres* uit Nederland, Duitsland en Luxemburg zien dat de tronende houding waarschijnlijk een vrij belangrijk thema was in de religieuze kunst van het noorden van het Romeinse Rijk.

²⁴⁸ MHV, inv. nr. BE.I.5; Zadoks-Josephus Jitta, Peters & Witteveen 1973, 92-93.

Samenvatting en conclusie

In hoofdstuk 1 worden de vondst, de weergave van het Heerlens beeld, de interpretatie ervan, de vindplaats Coriovallum en syncretische invloeden op het beeld beschreven. Het beeld is gevonden bij een opgraving in 1877 in het centrum van (Romeins) Heerlen en is gemaakt van de lokale Nievelsteiner zandsteen. Eerdere interpretaties van het beeld waren eerst gericht op een god, maar later zagen onderzoekers er een Romeinse godin in. Mogelijke interpretaties zijn de godinnen Fortuna, Ceres en Cybele, maar het ronde attribuut in de rechterhand, namelijk een schild, en het vakmanschap wijzen op de interpretatie van de godin als Minerva. Het beeld is waarschijnlijk gemaakt door een lokale beeldhouwer en was onderdeel van de plaatselijke Romeinse religie. Daarnaast zijn er in de wijde omgeving van Heerlen ook sporen van inheems-Romeinse religie te vinden, zoals de cultus van de *matronae* in het Duitse Rijnland. De figuur van het Heerlens beeld is niet volgens de heersende iconografie van Minerva in het Romeinse Rijk afgebeeld, wellicht onder invloed van de inheems-Romeinse religie in Coriovallum. De opvallende verdeling van de attributen kan door verschillende redenen zijn ontstaan.

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van literaire verwijzingen uit de oudheid naar godinnenverering in het pre-Romeinse en Romeinse West-Europa. De *interpretatio romana* (of *interpretatio graeca*) die bij veel antieke auteurs te lezen is, wijst er wellicht op dat de Heerlense Minerva eigenlijk een inheemse godin kan voorstellen. Daarnaast is er tussen de regels door vaak een religieus superioriteitsgevoel te lezen, aangezien er Griekse of Romeinse verhalen zijn waarin 'barbaarse' Kelten en Germanen zich 'bekeren' tot de Griekse religie, zoals de Kelt Catumundus bij Iustinus, of 'overgeven' aan de Romeinse religie, zoals de Teutoonse vrouwen bij Valerius Maximus en Hiëronymus. De kritiek op het polytheïsme in de vroegmiddeleeuwse literatuur duidt er mogelijk op dat het Heerlens godinnenbeeld om religieuze redenen is verwoest en in de grond terecht is gekomen. In het vervolg van hoofdstuk 2 leveren epigrafische bronnen een lange lijst op van inheemse (Keltische of Germaanse) godinnennamen, die vaak één keer zijn vermeld op een inscriptie. Wellicht probeerde de beeldhouwer van het Heerlens beeld een Romeinse én zo'n inheemse godin tevreden te houden. Hoewel afbeeldingen van godinnen uit brons, terracotta of natuursteen uit het noorden van het Romeinse Rijk laten zien dat er veel verschillende Romeinse godinnen werden vereerd, laat de Heerlense godin toch zien dat deze godinnen niet zonder moeite zijn overgenomen binnen een korte tijd.

Hoofdstuk 3 behandelt afbeeldingen van Minerva, tronende godinnen en vrouwenfiguren binnen en buiten Nederland. Uit Limburg zijn verschillende afbeeldingen van Minerva bekend, die haar op verschillende manieren uitbeelden. Het aantal tronende *Minervae* uit Nederland is klein, maar uit het buitenland zijn er meer afbeeldingen van tronende en staande *Minervae* bekend. Andere tronende godinnenbeelden en vrouwenfiguren uit de Romeinse tijd, zoals Nehalennia en *matres*, komen ook voor in Nederland. Buiten Nederland zijn zulke tronende figuren ook bekend. Tronende godinnen waren mogelijk een belangrijk thema in de religieuze kunst in het noorden van het rijk.

Het antwoord op de hoofdvraag van mijn onderzoek is nu duidelijk: de figuur van het godinnenbeeld stelt de Romeinse godin Minerva voor, die in haar rechterhand een schild vasthoudt en in zijn oorspronkelijke vorm een lans in de linkerhand vasthield. Het beeld van Nievelsteiner zandsteen dat in 1877 in het centrum van Heerlen is gevonden, kan bovendien geïnterpreteerd worden als een inheems-Romeins godinnenbeeld. De literatuur van Griekse, Romeinse en vroegmiddeleeuwse auteurs is niet veelzeggend over zulke beelden en is überhaupt geen zeer betrouwbare bron over dit onderwerp. Uit deze literatuur komt vooral een vertekend beeld van pre-Romeinse en Romeinse godinnen in het noorden van West-Europa naar voren. Aan het begin van de verovering van West-Europa door de Romeinen

wordt het bestaan van niet-Romeinse godinnen daar genoemd, maar vaak in de context van *interpretatio romana*. Daarentegen kunnen de fenomenen *interpretatio* en *double indemnity* in epigrafische bronnen er mogelijk op wijzen dat inheems-Romeinse godenbeelden inderdaad niet slechts één godheid hoeven voor te stellen. Verhalen over inheemse vrouwen met magische of profetische krachten in de antieke literatuur lijken op het eerste gezicht verzonnen te zijn, maar het bestaan van vrouwen als Waluburg, Rufia Materna of zelfs vrouwenfiguren als de *matronae* kunnen duiden op een kern van waarheid in die verhalen. Mogelijk is zo'n vrouw of 'godin' ook te herkennen in het Heerlens godinnenbeeld. Een ander fenomeen in de antieke literatuur dat niet direct als onbetrouwbaar beschouwd hoeft te worden is de cultus van de godin Epona, aangezien haar cultus ook archeologisch overgeleverd is. Over Epona worden echter ook onbetrouwbare verhalen verteld en vanaf de tweede eeuw wordt zij vanwege haar rol als paardengodin een van de mikpunten van christelijke kritiek op het Romeinse polytheïsme. Vanaf de vierde eeuw nemen de vermeldingen van (pre-)Romeinse godinnen in het noorden van het Romeinse Rijk af en neemt de christelijk kritiek op godinnen toe. In de vroege middeleeuwen domineert deze kritiek: de oude goden en godinnen zijn demonen, die alleen nog op het platteland worden vereerd. In deze religieuze ontwikkeling kan een verklaring voor de verwoesting van het Heerlens godinnenbeeld gevonden worden.

Het Heerlens beeld is gemaakt door een lokale beeldhouwer, die wellicht bij de Nievelsteiner zandsteengroeve in het huidige Herzogenrath werkte of zijn werkplaats in de vicus Coriovallum had. Aan de hand van het gebruik van de Nievelsteiner zandsteen in de Romeinse tijd is de *terminus post quem* van het beeld te bepalen in 150 n. Chr. Minerva is meestal in volle wapenrusting weergegeven, die bestaat uit haar *aegis*, borstkuras, helm, schild, zwaard of speer. Het borstkuras of het schild kunnen versierd zijn met een *gorgoneion*. Daarnaast behoren ook de slang, de uil of de haan tot haar attributen. De Heerlense godin is als Minerva te herkennen aan een schild met een *gorgoneion* en mogelijk een lans, maar het beeld bevat ook kenmerken die niet overeenkomen met de heersende iconografie van de godin Minerva in het Romeinse Rijk. Deze kenmerken hebben gelijkenissen met de iconografie van inheems-Romeinse vrouwenfiguren uit het noorden van het Romeinse Rijk, zoals de godin Nehalennia, de *matronae* uit het Duitse Rijnland en inheems-Romeinse *matres* uit het noorden van het Romeinse Rijk. De syncretische kenmerken zijn op twee manieren te verklaren. Ten eerste vanuit de religie van Colonia Ulpia Traiana (Xanten), waar ook archeologische vondsten van inheems-Romeinse religie zijn gevonden. Een tweede verklaring is de positie van Coriovallum dichtbij het Duitse Rijnland, het gebied waar de cultus voor de *matronae*, die wellicht grotendeels de niet-Romeinse kenmerken bij de Heerlense Minerva verklaren, erg populair was. Bovendien lag Coriovallum aan de 'Via Belgica', een belangrijke weg naar Romeins Keulen, het centrum van de cultus voor de *matronae*. De verbanden tussen de iconografie van de godin Nehalennia en de iconografie van de *matronae* in het Duitse Rijnland tonen aan dat er gemakkelijk een wisselwerking kon plaatsvinden in het afbeelden van Romeinse en inheemse goden, waardoor de iconografie van het Heerlens Minervabeeld niet per se bijzonder of afwijkend was in zijn tijd. De functie van het Minervabeeld is niet zeker: het gaat hier wellicht om een beeld dat, net zoals de vele tronende Jupiterbeelden uit het noorden van het Romeinse Rijk, bovenop een zuil is geplaatst, maar het kan ook gediend hebben als godinnenbeeld in een heiligdom in de vicus Coriovallum. Het beeld had in elk geval een functie als goddelijk gesteente, zoals de titel van deze scriptie duidelijk maakt.

Bibliografie

- Aldhouse-Green, M. (2004), *Beyond the Gods. Biographies, Values and Cosmologies in 'Celtic' Iconography* (= Kroon-voordracht gehouden voor de Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie te Amsterdam 26), Amsterdam.
- Andringa, W. van (2011), "New Combinations and New Statuses. The Indigenous Gods in the Pantheons of the Cities of Roman Gaul", in: North, J. & S. Price (eds.), *Oxford Readings in Classical Studies. The Religious History of the Roman Empire*, Oxford, 109-138.
- Bauchhenß, G. & Noelke P. (1981) *Die Jupitersäulen in den germanischen Provinzen* (= Beihefte der Bonner Jahrbücher Bd. 41), Köln-Bonn.
- Beenhouwer, J. de (2005), *De Gallo-Romeinse terracottastatuetten van Belgische vindplaatsen in het ruimer kader van de Noordwest-Europese terracotta-industrie*, (Phd thesis KU Leuven), Leuven. <http://hdl.handle.net/ru.idm.oclc.org/1979/189> [Geraadpleegd: 29-1-2017]
- Beenhouwer, J. de (2014), *Terracotta Figurines and Devotion in Roman Tongeren* (= Atuatuca 5), Tongeren.
- Birley, E. (1986). "The Deities of Roman Britain", in: Haase, W. (ed.), *ANRW* 18, Berlin, 3-112.
- Boekel, G. van (1983), *Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands, Introduction and catalogue I (Apollo-Fortuna)* (= BROB 33), 197-359.
- Boekel, G. van (1987), *Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands*, Groningen.
- Boekel, G. van (1989), *Terracottabeeldjes van de Scheveningseweg. Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II.* (= VOM-reeks 1989-3), Den Haag.
- Boekel, G. van (1996), *Romeinse terracotta's* (= Museumstukken 6), Nijmegen.
- Bogaers, J. (1963), *Ruraemundensia*, BROB 12, 57-86.
- Bosch, P. (1989), *Voorkomen en gebruik van natuurlijke bouwsteen in Limburg. Grondboor en Hamer* 43, 215-222.
- Byvank, A. (1947). *Excerpta Romana: de bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland, 3: Overblijfselen der Romeinse beschaving.* (= Rijks Geschiedkundige Publicatiën 89) 's-Gravenhage: <http://www.inghist.nl/retroboeken/excerpta/> [geraadpleegd: 10-5-2017]
- Cassibry, K. (2015). "Northern Gaul, Germany and Britain", in: Friedland, E., Grunow Sobocinski, M. & Gazda E. (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Sculpture*. New York, 471-486.
- Derks, T. (1998), *Gods, Temples and Ritual Practices. The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul* (= Amsterdam archaeological studies 2), Amsterdam.
- Espérandieu, E. (1907-38). *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule Romaine*, Vol. I-XI. Parijs.

Faider-Feytmans, G. (1979), *Les Bronzes romains de Belgique* Vol. 1: Texte / Vol. 2: Planches, Mainz.

Fischer, Th. (2012), *Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte*, Regensburg.

Green, M. J. (1992), *Symbol and Image in Celtic Religious Art*, London.

Green, M. J. (1995), *The Celtic World*, London.

Habets, J. (1881), Découverts d'antiquités dans le duché de Limbourg II. Période préhistorique, âge de pierre, de bronze et de fer. Période romaine et franque. Routes, tombeaux, cimetières, substructions, objets d'art etc, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* 18, 3-300.

Harmon, A. (1913), *Lucian I: Phalaris. Hippias or The Bath. Dionysus. Heracles. Amber or The Swans. The Fly. Nigrinus. Demonax. The Hall. My Native Land. Octogenarians. A True Story. Slander. The Consonants at Law. The Carousal (Symposium) or The Lapiths*, Cambridge (MA) & London.

Hartley, B. & B. Dickinson (2010), *Names on terra sigillata. An index of makers' stamps & signatures on gallo-roman terra sigillata (Samian ware)*, Vol. 6 (*Masclus I - Balbus to Oxittus*) (= Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement 102-06), London.

Henig, M. (1987), A Roman lead *aedicula* from Dorchester, Dorset, *Antiquaries Journal* 67, 376-377.

Hofeneder, A. (2005), *Die Religion der Kelten in den antiken literarischen Zeugnissen* Bd. I: *Von den Anfängen bis Caesar* (= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission/Österreichische Akademie der Wissenschaften 59), Wien.

Hofeneder, A. (2008). *Die Religion der Kelten in den antiken literarischen Zeugnissen* Bd. II: *Von Cicero bis Florus* (= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 66), Wien.

Hofeneder, A. (2011). *Die Religion der Kelten in den antiken literarischen Zeugnissen* Bd. III: *Von Arrianos bis zum Ausklang der Antike* (= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 75), Wien.

Hommerich, L. van (1955), Een Romeins wegtracé te Heerlen (vervolg), *Het land van Herle* 5-3, 53-60.

Hommerich, L. van (1964), Romeinse voorwerpen van Heerlen in Leidens museum. *Het land van Herle* 14-6, 145-149.

Hommerich, L. van (1969), Over goden en godinnen in Limburg, Ie – IVe eeuw, *Het land van Herle* 19-2, 40-46.

Holwerda, J., M. Evelein & N. Krom (1908), *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afdeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden*, Leiden.

Jamar, J. (1987), Een godinnenbeeld uit Romeins Heerlen, *Het land van Herle* 37-1, 17-21.

Kaufmann-Heinimann A. (2012). "Ikonographie und Stil. Zu Tracht und Ausstattung einheimischer Gottheiten in den Nordwestprovinzen", in: Denoyelle M., S. Descamps-Lequime, B. Mille & S. Verger (dir.), *Bronzes grecs et romains, recherches récentes - Hommage à Claude Rolley*. INHA ("Actes de colloques "). <http://inha.revues.org/3964> [Geraadpleegd: 29-1-2017]

Kerckhove, J. van & G. Boreel, met een bijdrage van M. Daszkiewicz (2014), A characterization of the pottery production in Heerlen (Limburg, the Netherlands): fabric analysis and typo-chronology, *Xantener Berichte* 27, 241-286.

King, A. (1990), *Roman Gaul and Germany. Exploring the Roman world*, London.

Kisa, A. (1906), Die römischen Antiken in Aachen, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 25, 1-83.

Krause, B. (1998), Minerva im Kapitol, Zur Deutung einer Kleinbronze aus Friesheim, *Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trieres Landes und seiner Nachbargebiete* 61, 107-118.

Canciani, F. (1984), s. v. *Minerva*, in: LIMC, II (Aphrodisias-Athena), Zürich/München, 1074-1109.

Lendering, J. & A. Bosman (2010), *De Rand Van Het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen*, Amsterdam.

Moormann, E. & W. Uitterhoeve (1987), *Van Alexander tot Zeus. Figuren uit de klassieke mythologie en geschiedenis, met hun voortleven na de oudheid. Een lexicon*, Amsterdam.

Noelke, P., met bijdragen van T. Panhuysen (2010-2011). Neufunde von Jupitersäulen und -pfeilern in der Germania inferior nebst Nachträgen zum früheren Bestand, *Bonner Jahrbücher* 210/211, 149-374.

Noethlichs, K. (2013). "Das Umfeld des römischen Aachen anhand von Inschriften der Nachbarsiedlungen in der *Belgica* und *Germania Inferior*", in: Haehling, R. von & A. Schaub (eds.), *Römisches Aachen. Archäologisch-historische Aspekte zu Aachen und der Euregio*. Regensburg, 356-368.

Panhuysen, T. (1980), Romanisering in beelden, *Hermeneus* 52, 151-165.

Panhuysen, T. (1996), *Romeins Maastricht en zijn beelden*, Maastricht-Assen.

Pepels, J. (2010), Hoog op de troon! Over een Romeins beeldhouwwerk uit Bunde, gemeente Meerssen, *Archeologie in Limburg* 114, 2-8.

Platz-Horster, G. (1987), *Die antiken Gemmen aus Xanten im Besitz des Niederrheinischen Altertumsvereins, des Rheinisches Landesmuseums Bonn, der Katholischen Kirchengemeinde St. Viktor und des Regionalmuseums Xanten*, Keulen.

Platz-Horster, G. (1994), *Die antiken Gemmen aus Xanten 2 im Besitz des Archäologischen Parks/Regionalmuseums Xanten, der Katholischen Kirchengemeinde St. Mariae Himmelfahrt Marienbaum sowie in Privatbesitz*, Keulen.

Schalles, H. – J. (2008), “Religion und Kult”, in: Müller, M., H. – J. Schalles, & N. Zieling (eds), *Colonia Ulpia Traiana. Xanten und sein Umland im römischer Zeit*. (= Xantener Berichte Sonderband, Geschichte der Stadt Xanten I), Mainz, 325-340.

Schaub, A. (2013), “Tempel für Kybele und Isis in Aachen”, in: Haehling, R. von & A. Schaub (eds.), *Römisches Aachen. Archäologisch-historische Aspekte zu Aachen und der Euregio*, Regensburg, 260-267.

Scheuermann, L. (2013), *Religion an der Grenze: Provinzialrömische Götterverehrung am Neckar- und äußeren obergermanischen Limes*, Rahden.

Simek, R. (2005), *Der Glaube der Germanen* (= Topos-Taschenbücher 495), Kevelaer.

Spickermann, W. & P. De Bernardo Stempel (2005), “Keltische Götter in der Germania Inferior? Mit einem sprachwissenschaftliche Kommentar von Patrizia de Bernardo Stempel”, in: Spickermann, W. & R. Wiegels (eds.), *Keltische Götter im Römischen Reich: Akten des 4. Internationalen Workshops "Fontes Epigraphici Religionis Celticae Antiquae" (F.E.R.C.A.N.) vom 4.-6. 10. 2002 an Der Universität Osnabrück* (= Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 9) Möhnesee, 125-148.

Souwen, R. & M. Peeters (red.) (2001), *De gunsten van de goden: offerrituelen in de vicus van Tienen*, OKV 39-1, 22-24.

Stolte, B. (1986). “Die religiösen Verhältnisse in Niedergermanien”, in: Haase, W. (ed.), *ANRW* 18, Berlin, 591-671.

Stuart, P. (1986), *Provincie van een Imperium: Romeinse Oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum Van Oudheden te Leiden*, Leiden.

Stuart, P. & M. de Grooth (red.) (1987), *Langs de weg. De Romeinse weg van Boulogne-Sur-Mer naar Keulen: verkeersader voor industrie en handel / Villa rustica: het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied*, Heerlen.

Stuart, P. & J. Bogaers (2001), *Nehalennia: Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat* Vol. 1: *Textband* / Vol. 2: *Tafelband* (= Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden 11), Leiden.

Stuart, P. (2003), *Nehalennia: Documenten in steen*, Goes.

Stuart, P. (2013), *Nehalennia van Domburg. Geschiedenis van de stenen monumenten* Deel 1: *Tekstband* / Deel 2: *Afbeeldingen*, Utrecht.

Takács, S. (2008), *Vestal Virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion*, Austin.

Thermenmuseum (2015). *Schatten van Heerlen* (Tentoonstellingscatalogus), Heerlen.

Verhart, L. (2006), *Op zoek naar de Kelten: Nieuwe archeologische ontdekkingen tussen Noordzee en Rijn*, Utrecht.

Webster, J. (1995), 'Interpretatio': Roman Word Power and the Celtic Gods, *Britannia* 26, 153-161.

Wells, C. (1995), "Celts and Germans in the Rhineland" in: Green, M., *The Celtic World*, London, 603-620.

Woolf, G. (1998), *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge.

Woolf, G. (2001). "Local Cult in Imperial Context: The *Matronae* Revisited", in: P. Noelke (ed.), *Romanisation un Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum: neue Funde und Forschungen*, Mainz, 131-138.

Woolf, G. (2015), "Ritual traditions of Non-Mediterranean Europe", in: Raja, R. & J. Rüpke, *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Chichester.

Wright, E. (2007), *A left-handed history of the world*, New York.

Zadoks-Josephus Jitta, A.N., Peters, W.J.Th. & Es, W.A. van (1967), *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands I. Statuettes found north of the limes*, Groningen.

Zadoks-Josephus Jitta, A.N., Peters, W.J.Th. & Es, W.A. van (1969), *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands II. Statuettes found south of the limes*, Groningen.

Zadoks-Josephus Jitta, A.N., Peters, W.J.Th. & Witteveen, A. (1973), *The Figural Bronzes* (= Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen 7), Nijmegen.

Verantwoording van de afbeeldingen

Afb. 18:

<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=H.C.u.+I>
[Geraadpleegd op: 31-5-2017].

Afb. 19: VB 1987, 423.

Afb. 20: Christian Kicken, 2017.

Afb. 21: Christian Kicken, 2017.

Afb. 22-26: 3D-scan gemaakt door C.J. Kicken, 2016. Beeld in bezit van J. Pepels.

Afb. 28: Christian Kicken, 2017.

Afb. 29:

<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=NVV+I>
[Geraadpleegd op: 31-5-2017].

Afb. 32:

<http://www.museum-digital.de/nat/singleimage.php?objektnum=76851&imagenr=102157>
[Geraadpleegd op: 31-5-2017].

Afb. 38: Faider-Feytmans 1979, Vol. 2: *Planche* 51; Roosens, H., Mertens, J. & G. Donnay (red.) (1961), *Archéologie* 1961, 2, *L'antiquité classique* 30, fasc. 2, 507-538, *Planche* II, a.
http://www.persee.fr/doc/antiq_0770-2817_1961_num_30_2_3575
[Geraadpleegd: 31-5-2017]

Afb. 39:

<https://www.flickr.com/photos/wessexarchaeology/58505529/in/photostream/>
[Geraadpleegd op: 31-5-2017].

Afb. 40:

<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=i+1970%2f12.38>
[Geraadpleegd op: 31-5-2017].

Afb. 43: VB 1989, 22.

Afb. 44:

<http://www.collectiegelderland.nl/organisaties/museumhetvalkhof/voorwerp-BE.I.5>
[Geraadpleegd op: 31-5-2017].

Lijst met afkortingen

AE	<i>L'Année épigraphique</i>
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i>
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
cat. nr.	catalogusnummer
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
DB	Beenhouwer, J. de (2005), <i>De Gallo-Romeinse terracottastatuetten van Belgische vindplaatsen in het ruimer kader van de Noordwest-Europese terracotta-industrie</i> , (Phd thesis KU Leuven), Leuven; Beenhouwer, J. de (2014), <i>Terracotta Figurines and Devotion in Roman Tongeren (= Atuatuca 5)</i> , Tongeren.
E	Espérandieu, E. (1907-1938), <i>Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine I-XI</i> . Parijs.
GRM	Gallo-Romeins Museum te Tongeren
INHA	<i>Institut national d'histoire de l'art</i>
inv. nr.	inventarisnummer
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> (1981-1999), vol. I-VIII, Zürich & München.
MHV	Museum het Valkhof te Nijmegen
RIB	<i>Roman Inscriptions of Britain</i>
RIC	<i>Roman Imperial Coinage</i>
RMO	Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
TM	Thermenmuseum te Heerlen
VB	Boekel, G. van. (1983-1987), <i>Roman terracotta figurines and masks from the Netherlands. Catalogue I-3</i> ; Boekel, G. van (1989), <i>Terracottabeeldjes van de Scheveningseweg. Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II</i> (= VOM-reeks 1989-3), Den Haag; Boekel, G. van. (1996), <i>Romeinse terracotta's</i> (= Museumstukken 6), Nijmegen.
VOM	Afdeling Verkeer en Vervoer, Openbare Werken en Monumentenzorg, 's-Gravenhage.

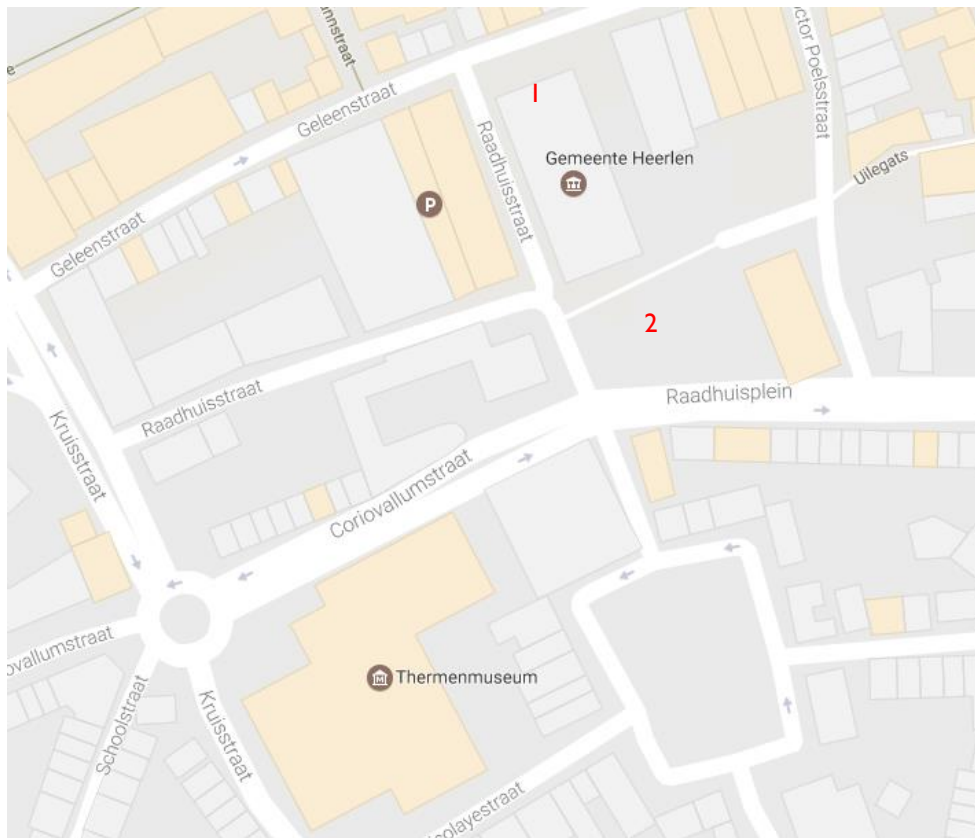
Appendix I: Vondstmateriaal van de opgraving ‘In het Doodleger’ in 1877 onder leiding van Jozef Habets

Volgens de beschrijving van Habets is er in 1877 het volgende gevonden:²⁴⁹

- “Des milliers de fragments de poterie culinaire”, “Duizenden fragmenten van keukenaardewerk”
- Kantpannen
- Bouwstenen
- Speerpunt
- Pijlpunt
- Scherven van aardewerk met jachtscènes
- Fragmenten van *terra sigillata* met de stempels (...NI), (M...) en MIIDIVS
- Fragmenten van groen flessenglas
- Circa 25 Romeinse munten, waaronder exemplaren met de keizers:
 - Tiberius (22-30 n. Chr.)
 - voorzijde: portret van Augustus met DIVVS AVGVSTVS PATER
 - keerzijde: PROVIDENT en S · C
 - RIC I 81
 - Augustus, gegevens onbekend. Keizer in 27 v. Chr. - 14 n. Chr.
 - Nero (64-68 n. Chr.)
 - voorzijde: IMP NERO CAESAR AVG P MAX TR P P P
 - keerzijde: SECVRITAS AVGVSTI en S · C
 - RIC I 519?
 - Nero (64-68 n. Chr.)
 - voorzijde: IMP NERO CAES AVG
 - keerzijde: C · S
 - RIC I ?
 - Vespasianus, gegevens onbekend. Keizer in 69-79 n. Chr.
 - Domitianus, gegevens onbekend. Keizer in 81-96 n. Chr.
 - Domitianus, gegevens onbekend. Keizer in 81-96 n. Chr.
 - Nerva (97 n. Chr.)
 - voorzijde: IMP NERVA CAES AVG P M TR P COS III P P
 - keerzijde: FORTVNA AVGVST en S · C
 - RIC II 83/98
 - Traianus (101-102 n. Chr.)
 - voorzijde: IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM P S
 - keerzijde: TR POT COS II P P en SPQR
 - RIC II 434-435?
 - Traianus, gegevens onbekend. Keizer in 98-117 n. Chr.
 - Traianus, gegevens onbekend. Keizer in 98-117 n. Chr.
- Molensteen (45 cm in diameter) van tufsteen
- Dierlijke botten van paarden, runderen, schapen en varkens
- Menselijk botten, waaronder een complete schedel
- Gebeeldhouwd figuur uit Nievelsteiner zandsteen (43,5 cm hoog, 24 cm breed en 24,5 cm diep), hoofd en lichaam gescheiden van elkaar gevonden (afb. 4-9)

²⁴⁹ Habets 1881, 152-157.

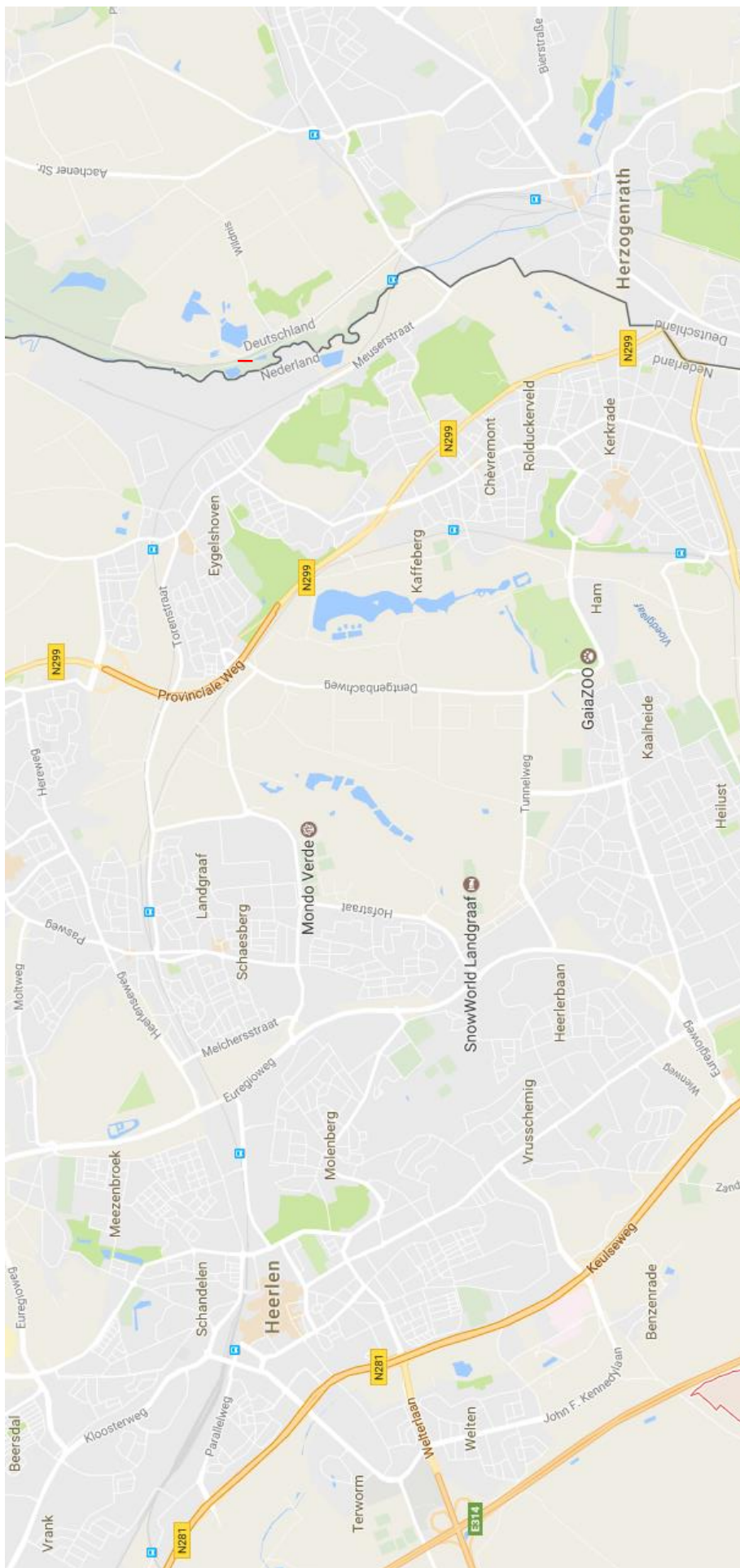
Lijst met afbeeldingen

Afb. 1: Plattegrond van het centrum van Heerlen (Limburg) via Google Maps.
 1 = Locatie opgraving 1877; 2 = Locatie geplande opgraving 2017.

Afb. 2: Sporen van Romeinse bewoning in centrum Heerlen,
 zonder opgravingsresultaten uit 1877.
 Naar Bogaers J. E., in: *Honderd eeuwen Nederland* 151, fig. 10.
 1 = Locatie geplande opgraving 2017/heiligdom?

Afb. 3: Plattegrond van deel oostelijk Zuid-Limburg via Google Maps.
 I = Zandsteengroeve Nijelvelstein

Afb. 4: Het Heerlens beeld, voorkant.
Foto: Philippe Debeerst, 2017.

Afb. 6: Het Heerlens beeld. Foto: Philippe Debeerst, 2017.

Afb. 5: Het Heerlens beeld, detailweergave: voorkant van het schild met gorgoneion. Foto: Philippe Debeerst, 2017.

Afb. 7: Het Heerlens beeld, rechter zijkant.
Foto: Philippe Debeerst, 2017.

Afb. 8: Het Heerlens beeld, linker zijkant.
Foto: Philippe Debeerst, 2017.

Afb. 9: Het Heerlens beeld, achterkant.
Foto: Philippe Debeerst, 2017.

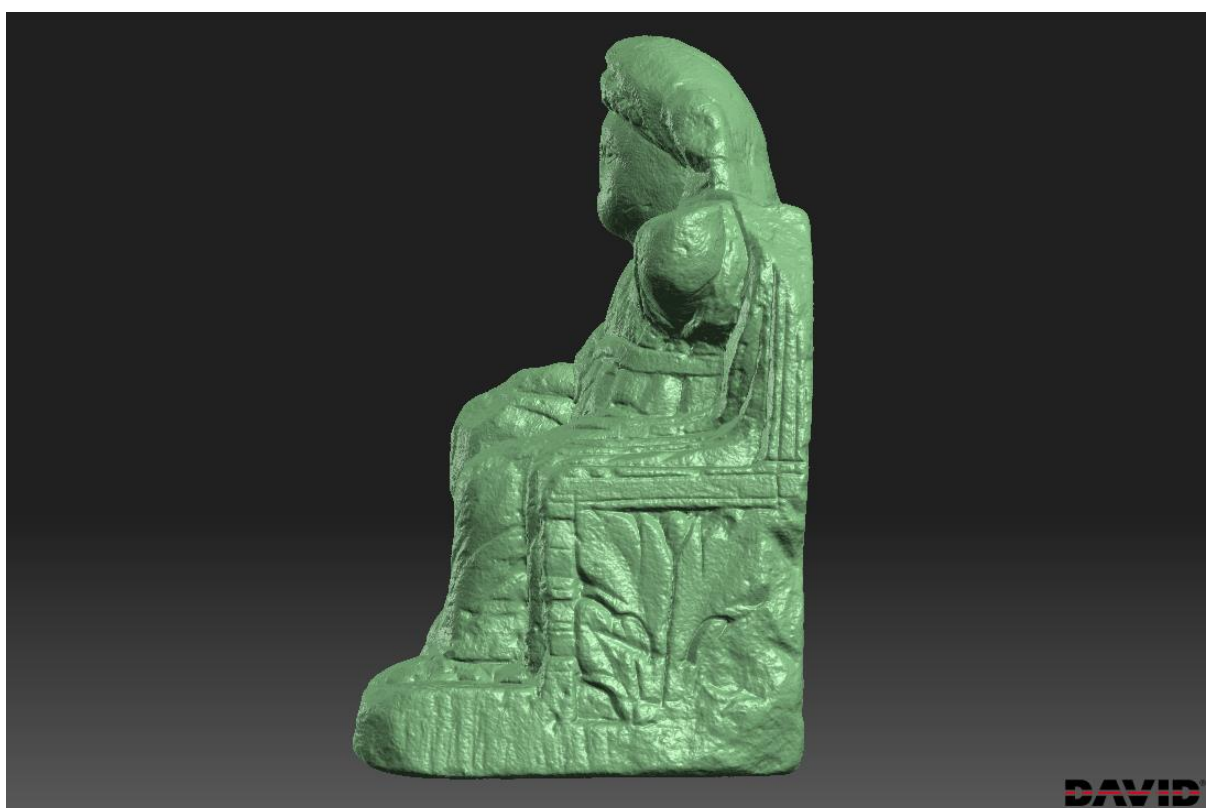
Afb. 10: Het Heerlens beeld, voorkant in 3D (zonder textuur).
 3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

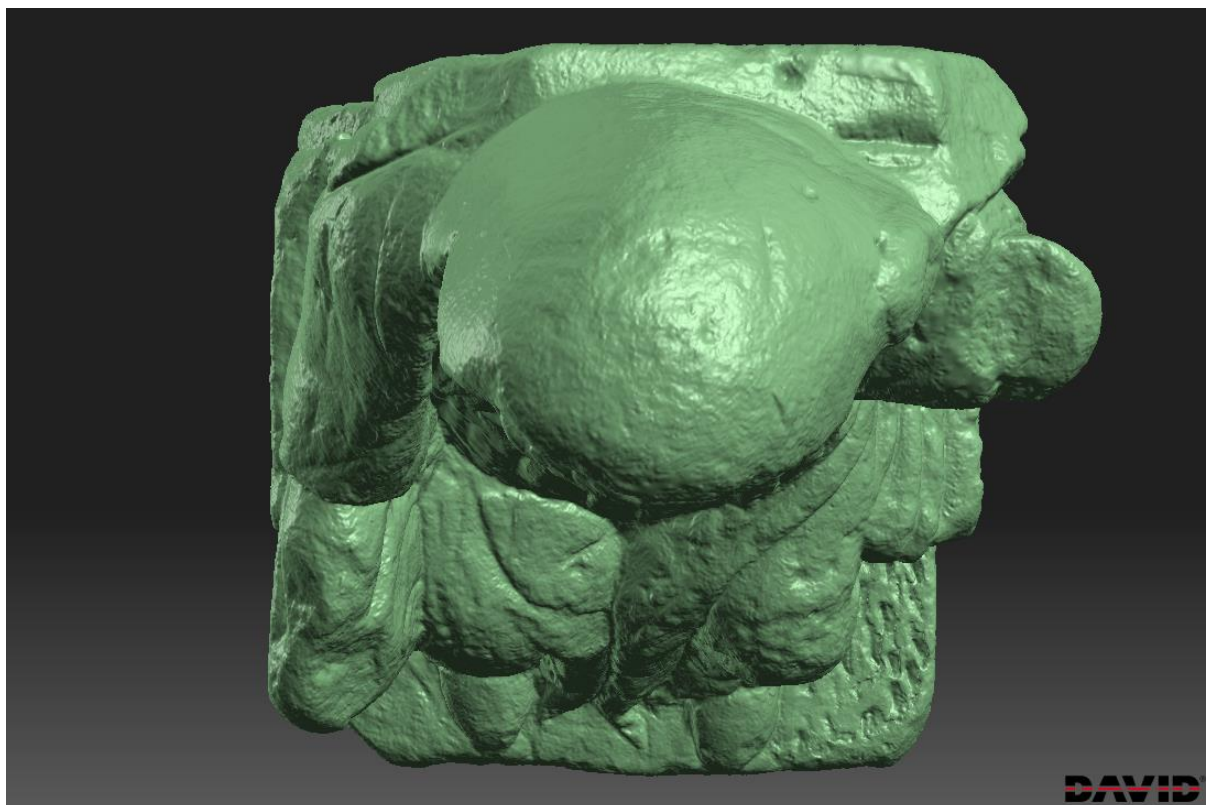
Afb. 11: Het Heerlens beeld, achterkant in 3D (zonder textuur).
 3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

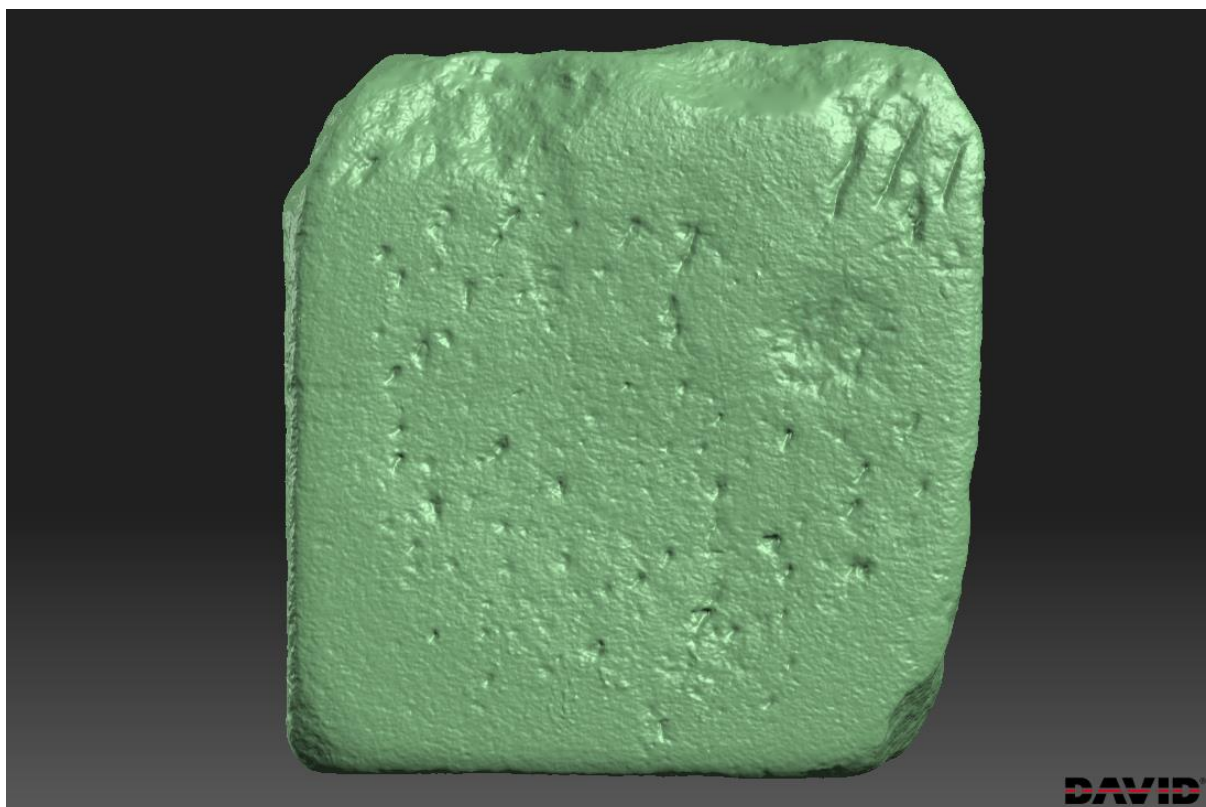
Afb. 12: Het Heerlens beeldd, linker zijkant in 3D (zonder textuur).
3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

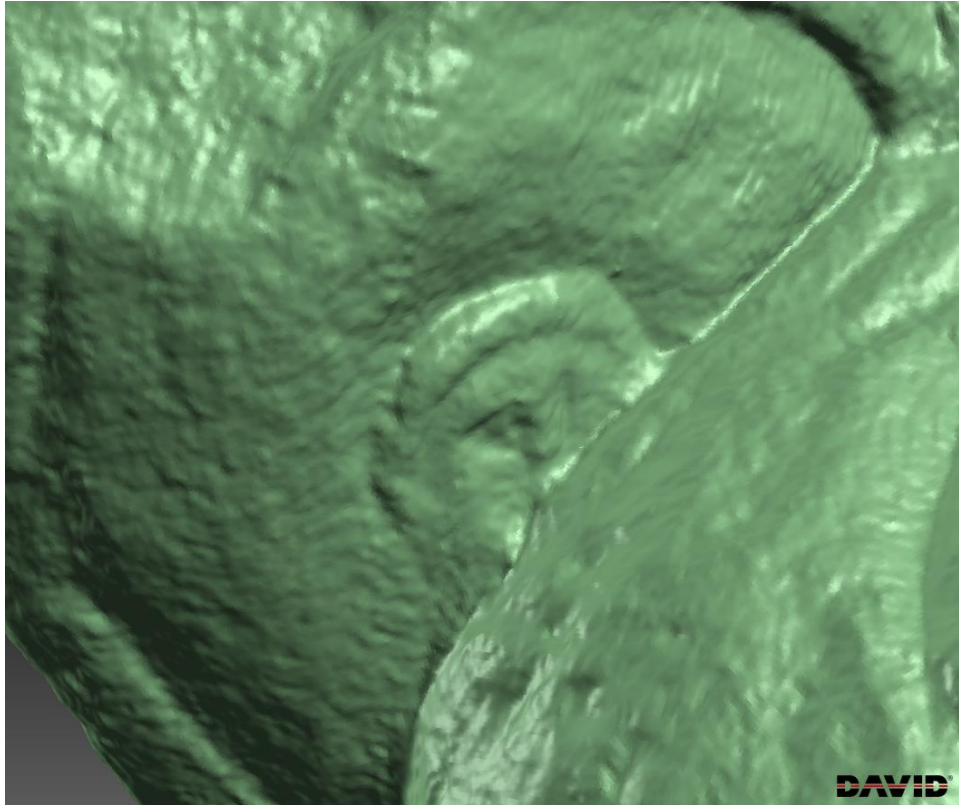
Afb. 13: Het Heerlens beeldd, rechter zijkant in 3D (zonder textuur).
3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

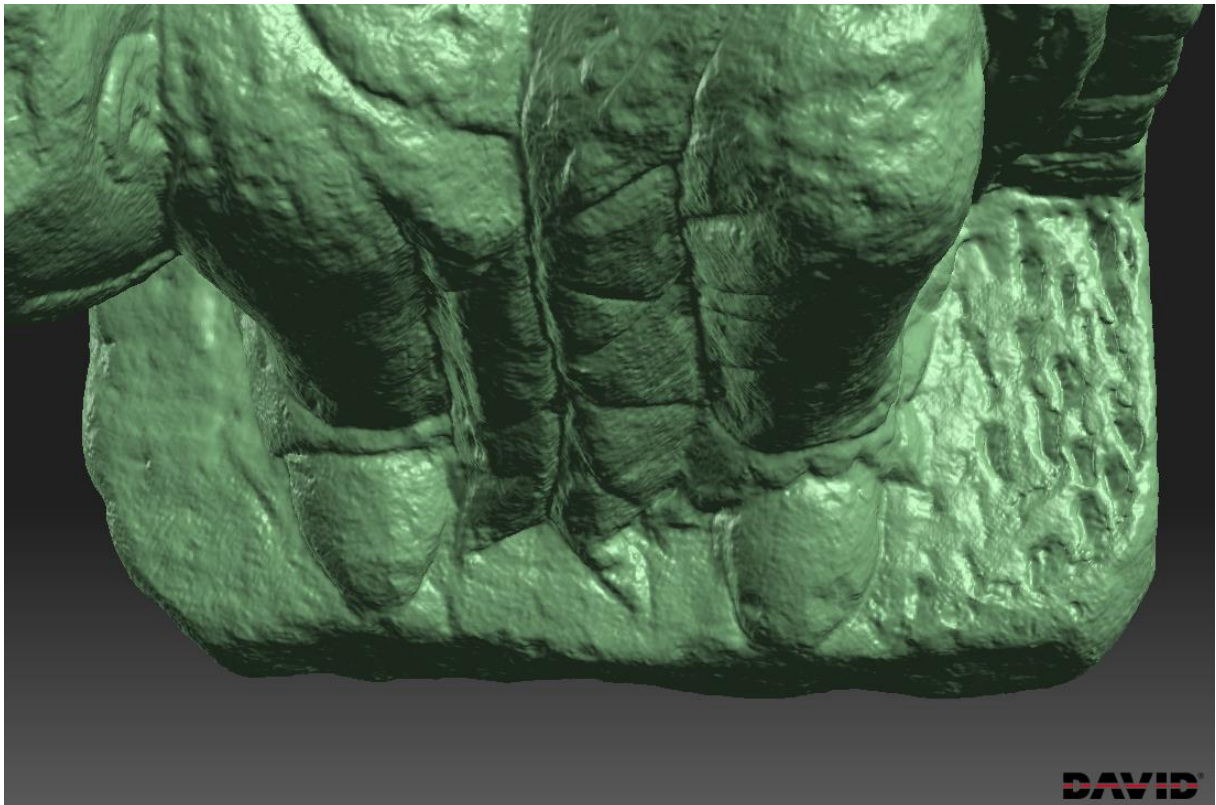
Afb. 14: Het Heerlens beel, bovenkant in 3D (zonder textuur).
 3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

Afb. 15: Het Heerlens beel, onderkant in 3D (zonder textuur).
 3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

Afb. 16: Het Heerlens beeld, detailweergave: schild met gorgoneion in 3D (zonder textuur).
3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

Afb. 17: Het Heerlens beeld, detailweergave: massieve plaat voor de voeten in 3D (zonder textuur).
3D-scan gemaakt door OpenPlus in opdracht van het Thermenmuseum Heerlen, 2016.

Afb. 18: Grafsteen van Ubisch echt paar (Heerlen).
RMO, inv. nr. H. C. u. I

Afb. 19: Terracotta Minervabeeldje (Heerlen).
TM, inv. nr. 3835

Afb. 20: Bronzen Minervabuste (Heerlen).
TM, inv. nr. 22163

Afb. 21: Bronzen pantserbeslag met Minerva (Heerlen).
TM, inv. nr. 04264

22

23

24

25

26

Afb. 22-26: Kalkstenen godinnenbeeld (Bunde, Limburg).
 Voorkant (22), linker zijkant (23), rechter zijkant (24), achterkant (25), bovenkant (26).
 Particulier bezit

Afb. 27: Votiefaltaar met onder andere Minerva (Rimburg, Limburg).
Particulier bezit

Afb. 28: Viergodenstein met Minerva (St. Odiliënberg, Limburg).
Roerstreekmuseum; Noelke 2010-2011, cat. nr. 194

Afb. 29: Tronende godin, Minerva? (Nijmegen).
RMO, inv. nr. NVV I

Afb. 30: Zandstenen Minerva (Alsdorf, Duitsland).
E IX 6572

Afb. 31: Zandstenen Minerva
(Kreuzrath, Duitsland).
Bonner Jahrbücher 159 (1959), 412.

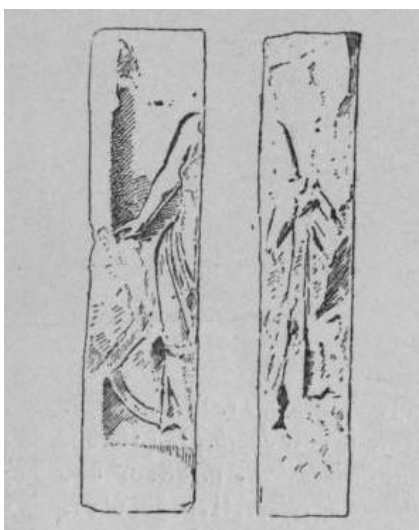
Afb. 32: Marmeren beeldengroep van de *trias capitolina*
(Trier, Duitsland).
Rheinisches Landesmuseum Trier, inv. nr. ST 3196

Afb. 33: Pilaar met Minerva.
Rheinisches Landesmuseum Trier; E VI 5022

Afb. 34: Viergodensteen met
 Minerva (Udelfangen, Duitsland).
E VI 5230

Afb. 35: Viergodensteen met Minerva (Welschbillig, Duitsland).
E VI 5235

Afb. 36: Viergodenstein met Minerva
(Niederbronn-les-Bains, Frankrijk).
E VII 5600

Afb. 37: Zandstenen reliëfzuil met
Minerva (Alzey, Duitsland).
Bauchhenß & Noelke 1981, cat. nr. 18

Afb. 38: Bronzen Minervabeeldje
(Ben-Ahin, België).
Faider-Feytmans 1979, cat. nr. 83

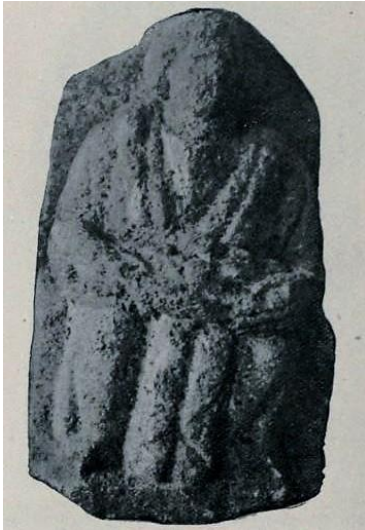
Afb. 39: Loden aedicula met Minerva
(Dorchester, Groot-Brittannië).
Dorset County Museum

Afb. 40: Kalkstenen Nehalenniabeeld (Colijnsplaat, Nederland).
RMO, inv. nr. i 1970/12.38

Afb. 41: Zandstenen beeld van *mater* (Nijmegen, Nederland).
(Foto: Lucas Verlinden, 2013)
MHV, inv. nr. XXV.a.12

Afb. 42: Kalkstenen beeld van *mater*/Abundantia (Luxemburg).
E V 4272

Afb. 43: Terracotta 'moedergodin'
(Den Haag, Nederland).
VB 1987, cat. nr. 83

Afb. 44: Bronzen *mater* (Nijmegen, Nederland).
MHV, inv. nr. BE.I.5

